

IGNOTUS

FELJEGYZÉSEK

BUDAPEST, 1909.

GRILL KÁROLY KÖNYVKIADÓVÁLLALATA
IV., VERES PÁLNÉ-UTCA 16.

A NAP nyomda Budapest, VIII., Rökk Szilárd-utca 9. szám.

ELŐSZÓ

Mint egyéb könyveim, ez a mostani is újságíró munkája, vagyis majd minden darabja napból szakadt és naphoz kötött.

Ez nem szégyen s nem titkolni való s épp azért, mikor így könyvbe való illesztéssel egy időre meg akarnám menteni, ami ez Írások megfigyeléseiben egy napnál vagy két hétnél tovább is igaz maradhat: nem igyekszem holmi csiszolással vagy átirással rájuk hamisítani az eredendő örökbecsűség mázát. Azt tartom, hogy az efféle újságírói könyvek olyan értékűek, mint az emlékiratok s adataikon s gondolataikon fölül egyik főérdekességük (s idő folytával egyre növekvő) annak megmutatása, hogy a magát minden időközön túl elfogulatlannak érző értelmes emberben mint elegyül e függetlenség a legsiralmasabb divat-rabsággal.

Az itt következő felfogások nem egyjén magam is túl vagyok már s az idő s a fejlődés nem egyre rá-cáfolt. Hol és mire, azt a figyelmes olvasó itt is, ott

is megtalálja, de, mondom, nem érdekesség nélkül való, (bár a csalhatatlanság színétől ugyancsak megfosztja az író) elmulatni azon, hogy mi mindent nem látott meg, ami orra előtt volt s mit vett biztosra, amit képtelenség volt várnia. Nem mentségül mondom ezt, csak magyarázatul s nem mentségül tettem — csakhogy az olvasónak magyarázattal járjak kezére — némely darab fölé az íratása évszámát.

Budapest, 1909. szeptember havában.

TÖRTÉNETEK

Hárman a szalonban

1.

Manikűrt akkor még nem igen ismertek, de a mi kis főtisztelendőnk tömzsi parasztkézén a köröm oly rózsaszín volt s olyan gömbölyűre hegyezett, hogy nincs az a Rigaud-portrait, amelyiken különb francia papkörmök előkelősködnének. Francia papot sem igen láttam addig s nem láthatott maga a kis főtisztelendő se, de mikor — reverendában sohsem járt — jószabású hosszú peruvien-kabátjában oly ügyesen ült bele a selyem-zsöllébe, hogy a kabát két szárnya természetes eséssel került alája s mikor rövid lábacskaí egyikét átvetvén a másikon, karcsú bokáján fekete pantallója alól selyemharisnya fénylett elő s kicsiny — sajnos rövid és széles — lábán csattos, kivágott lakkcipő: én gyerekfővel is megértettem, hogy a kis főtisztelendő az ő szerény, el nem bizakodott, de férfias vágyódásával a francia abbéság után érez honvágyat, a francia szalonok után, az egyszerű és bájos francia előkelőség után, aminőnek azt a könyvek ír-

ják le, a régi novellák, az elfelejtett regények, melyeknek hatása hosszú évek múltán úgy benne rezeg a kis nemzetek irodalmában, mint ahogy a fény lassú járásánál fogva itt a földön még látjuk a távol csillogatot, mikor valójában rég széjjelrobbant.

Az a világ is, amelyről most szólok, rég széjjelrobbant. Mindössze huszonöt éves emlékül él bennem, de kő kövön nem hiszem hogy ma azon mód találtatnék benne, ahogy még én láttam. A kis felvidéki város, ahol akkor az alsó gimnáziumot jártam, néhány év múlva földig leégett s el sem tudom gondolni, milyen lehet most, újjá építve. Az emberek pedig . . . de hiszen éppen ő róluk akarok szólni; a kis főtisztelendőről, Suhay Dániel r. kath. áldozárról, az odavaló r. kath. állami főgimnáziumon a magyar s a latin nyelv tanáráról, továbbá Stein odavaló földbirtokosokról s bérlőekről, akiknek szalonján (így hittak a fogadósobájukat), a szalon selyemzsöllécskén s rézzel berakott ébenfa-asztalkáin délelőttönként végigtáncolt a téli napsugár; a kandalló tüzéről, mely besugározta s át is melegítette a főtisztelendő bokácskáit; a mennyezet fehér stukkójáról, mely épp oly büszkesége volt a jómódú vidéki famíliának, mint maga a kandalló; magamról, aki már nem emlékszem, hogy kerültem hozzájuk s hogy szoktattak oda magukhoz s aki már nagy fiú voltam, tizenkét éves, de testre fejletlenebb, lélekre bátoralanabb, elké-

nyeztetésre sóvárgóbb az ölbenülő kisgyereknél, — mindenek felett pedig Stein Irénről, akinek lábánál kuporogtam a kandalló előtt, aki maga volt a jóság s a bájoság, tizennyolc-tizenkilenc körül járó nagy kisasszony, rózsásra lehelt arcú, világosbarna szemű, gesztenyeszín hajú — és mellbeteg.

Nekem erről a betegségről tudomásom nem volt. úgy gondolom, neki magának sem. A kényeztetés, a becézés, a langyos fürdő kéjével simogató jóindulat úgy benne volt a fogadó-szoba levegőjében, hogy mindhárman külön kiélveztük s nyújtózkodtunk benne, mint a macska, de egyikünknek sem volt oka, hogy külön magára vegye. Mint a bútorok, a zsöllék s a hasábfák: az Irén karcsú, halovány, feketeruhás édes anyja s szakállas, csíptető, tagbaszakadt bátyja magától értetődően csak arra valók voltak, hogy csöndes mosolylyal, vagy, a bátyja, harsány nevetéssel bekukkantsanak hozzánk a másik szobából; hogy beküldjék a sokszoknyájú, nehéz járású szép tót szolgálóval a fényes és omlós apró pogácsákat s a gyűszünyi pohárka tokajit. Boldog álmodás, édes gondolatlanság zsibongott bennük, olyan lábbadozás fajta állandó elandalodottság, hogy tél vagy betegség vagy felnőttég vagy halál vagy hogy innen el kéne mennünk: egy percre sem jutott eszünkbe.

Azt hiszem, ezeken a félórakon kívül nem is életem. Azt hiszem, a főtisztelendő úr sem. Azt hiszem,

Irén sem. Sejtelmem sincs róla, mit csináltam délelőtt, délután az iskolában — pedig akkor, az alatt az egyetlen esztendő alatt, jó tanuló voltam. A bácsi s a néni, akinél laktam s akikhez egy évre feladtak a felvidékre, hogy a vidéki jó levegőn erőbe kapjak; a fizika-tanárom, aki szelíd, bölcs és nemes volt, mint Kepler Az Ember Tragédiájában; padbeli szomszédom, egy ritkán fürdő kis tót fiú; a helybeli szerkesztő, aki költő volt s az Alföldről került ide Tótországba; az ezredes, aki napjában negyvenszer végigsétált a kaszárnya előtt, hogy a kapuőrség napjában negyvenszer fegyverbe ugorjon s elordítsa a k v e r a u s z t; az öreg doktor, aki a patikusnál külön számlát nyitattott a kis pesti fiú számára szalmiákra meg *égetett* cukorra; a főispán, aki délután négy órakor veresre izzadt ábrázattal jött ki barátjaival a nagyfogadó ebédlőjéből; az őszöreg tanfelügyelő, aki Úrnapján díszmagyarban áll az oltár előtt, a megyei urak között; a fekete szakállú, halovány képű művelt zsidó pap s egy gögös, daliás, haragtól eres homlokú magyar úr, akiről a kis zsidó fiúk rettegve susogták, hogy antiszemita; a ferencendi kolostor, ahová tornázni jártunk s ahol állandó volt a káposztaszag, csak egyszer vegyült bele még valami nehéz, fejfájdító bűz, mikor az egyik cellában kiterítve feküdt a szegény öreg fráter Anzelmus; a tavaszi mezők s a téli fagyok; az ódon luteránus kollégium s a

hervatag gesztenyés; a csobogó város-kútja s a gomolygó Szentháromság-szobor; a vajjas bödönök, a málnás fazekak, a túrós bélesek s a kaszinóból kölcsönvett régi élclapok: mindez csak úgy van, idegenül, élettelenül, hozzám nem tartozóan beraktározva hálátlan emlékezetembe, mint egy-egy évszám vagy könyveim, melyet valaha be kellett tanulnom s még mindig nem tudom elfelejteni. Ami azon időből vérembe ment át, ami tovább él, fejlődik s együtt vénül velem, mint teszem a filozófiáról vagy a fizikáról való tudásom: az csakis a Stein Irének fogadósobájája, csakis az ő bűvös dél előttjei, csakis a táncoló napfény s a sugárzó kandalló; csakis a finom kis főtisztelendő suttogása, a magam odasimuló kuporgása s annak az édes leánynak, mindezek uralkodó királynéjának, drága, meleg, ibolyaillatú személye. Ezt az illatot ma is érzem; ezt az illatot magamba szittam sötétkék szoknyájából, hófehér kezéről; ez az illat dobbantotta meg, érzékletes emlékezettel, a szívemet lefekvéskor, elalvásakor, mikor a nagy szobából áthallatszott hozzám a kis benyílóba a bácsiék vidám vacsora után való kártyázása s az ajtó hasadékán éppen csak annyi lámpafény szűrődött be hozzám, hogy még lustább s még álmosabb legyek; hogy a félálomnak kormányozható képzeletével megint ott érezzem magamat a drága teremtés lábánál s mind ernyedőbb ajakmozdulattal mormogjam el esti imádságomat: Édes jó

istenem, engedd, hogy holnap ne hívjanak fel számtanból, hogy a nyújtón meg tudjam csinálni a zászlót s hogy most úgy gondolhassak órá, ahogy csak a felnőtteknek szabad! . . .

2.

A Margitszigetnek akkor még nem volt hídja, tennisz még sehosem járta s csónakos klub is csak egy volt. De a főtisztelendő úrnak azért el kellett mondanom, milyen az élet a Margitszigeten s általában hogy élünk Pesten; beszélnem kellett a Hanglikioszkról, mint ülnek ott (akkor még ott ültek) esténként a mágnások s a politikusok; hogy vasárnap este mint vacsorázunk az Angol-királynőben s nyáron mint nyaralunk a Városligeti fasorban, átmenvén vacsorára az egész ismertség a Tyúkketrec-vendéglőbe, ahol kitűnő a rántott csirke, csak a velesült petrezselyem utálatos rajta. A főtisztelendő úr csak úgy melleleg, odavetve kérdezősködött, mikor Steinékhöz menet találkoztunk a Fő-utcán s ő kedves, barátságos, kistermetű léteére is méltóságos szívességgel vett baljára. De én, mialatt tele voltam iránta szeretettel és tisztelettel s az iskolás gyerekek a tanár előtt való leküzdhetetlen szorongásával makogtam eleinte, majd mikor belemelegedtem s önnön beszédeimtől megrészegettem, szavaltam el mondásaimat: ösztönszerűen

megéreztem, hogy ez az odavettség csak tettetés; hogy a kis főtisztelendő számára ezek a dolgok a legfontosabbak a világon; hogy bármint adja az atyai leereszkedőt, magához képest mégis felsőbb lénynek tekint, mert fővárosi gyerek vagyok, önkéntelen fölébe kerekedtem s a tisztelt és szeretett embert egyfelől ugyan még tiszteletbé, de másfelől egy kicsit megalázottá tette előttem az előkelőség, a nagyvárosiasság, a magasabbrendű élet után való forró vágyakozása, ebben való tehetetlen vergődése. A felsőbbségnek ez az érzése akkor sem hagyott el, mikor a kis szalonban Irén kezét éreztem hajamban s térdére hajtván fejemet, a szőnyegről fölnéztem s szemem egy szint volt a főtisztelendő úr félcipős kis lábával. Néha vakmerően belekotyogtam a szavába s valami gyerekes szójátékkal sok elmésséggel zavartam meg finoman fűzött mondatait. Ilyenkor elhallgatott s szeliden mosolyogva nézett rám, én pedig mérhetetlenül megzavarodtam. Ám nyakam szirtjén ott éreztem az édes lány tér dót, fejemen ott éreztem meleg ujjait, amint megcibálta hajamat s leszólt hozzám: csitt, csacsi! Ez bizony feddés volt, szelíd korholás, sőt megalázás, de nem tudom, miért, a mellem mégis valami diadal dagadásától feszült s a kis főtisztelendőnek reszketett a keze, mikor ő is megsimogatta sovány képecskémet, majd ugyancsak felnyúlt a hajamba

s ott, éreztem, az ujjai közeledtére Irén hirtelen elkapta a kezét.

Annyit gyerekésszel is átértettem, hogy a vidéki zsidó úri házba bejárónak a főtisztelendő úr ugyanúgy kerülhetett, mint ahogy iskolabeli társaim közül különösen én irántam melegegett fel: megérezvén rajtam, mint a *Germinal* vén bányalova a lekerült új csikón, egy naposabb, levegősebb, földfeletti világ levegőjét . . . Istenem — ha kutatom azt a második természetemet, ami szeretett minták utánzásából fejlődik ki bennünk, úgy találom, hogy eszembe jutásaimnak ez a könyvszaga is tőle ered; ő volt az, aki a könyvek világából s árnyalakjaiból vette a mértéket s a hasonlatokat az eleven élet, az élő emberek megismeréséhez. Szeretett a Steinék szalonjában elüldögelni már azért is, mert e házban mindenki ismerte az ő kedves német költőit, akiket klasszika filológus és paraszti magyar vér létére fölébe helyezett minden római, minden magyar poétáknak. Én már akkor olvastam Heinét, az Úti képeket, a *Le Grand* könyvét, a *Romantikus Iskoláról* szóló véres bethlehemi gyilkosságát. Sokat nem értettem belőle; inkább a nyelve muzsikáján részegedtem meg; egy-egy mondata a ritmusa révén ragadt meg emlékezetemben s a kandalló pattogásának, a napfény táncolásának, a szép teremtés lábánál való macskálkodásom álmatag dorombolásának dallamára mormog-

tam olykor: die blaue Blume der Romantik...die blaue Blume der Romantik... A főtisztelendő úr ezen is mosolygott, ez után is megsimogatott. De néha, mikor ketten voltunk s úgy vártuk Irén kisasszonyt, míg felöltözködik vagy a fésülő asszonyt elküldi, olyan német költőkre figyelmeztetett, akiket alig ismertem; ifjan elhalt sorvadásosokra, kék romantikusokra vagy még régebbekre; Höltyre, Novalisra; két hamar elpusztult magyar költőre: Dayka Gáborra és Ányos Pálra, — s egyszer, mikor hiába jöttünk, mert Irén kisasszony meghűlt, ágyba kellett feküdnie s nem jött be a szalonba, hazamenet megkérdezte: jól tudok-e franciául, a Ploetz nyelvtanából tanultam-e s emlékszem-e ennek olvasmányai közül egy Millevoye nevű költő versére; Levelek hullása, vagy ilyesmi a címe; ősz van benne s az erdő utolsó leveleivel behinti a földet; a csaltnak nincs többé titka, a fülemile elhallgatott s triste et mourant á son aurore, hajnalkorában leverten s halódva egy ifjú beteg búcsúzik az élettől . . . Triste et mourant á son aurore... ismételte elgondolkozva a főtisztelendő úr, majd különös, bennem rossz érzést keltő mosolygással kérdezte: mondja, Palika, ki tudná-e fejezni franciául, de ugyanebben a mértékben azt, hogy: „szív-tépő öntudatlansággal“ Megzavarodtam s hebegve búcsúztam a házunk előtt; egész délután a szótárral

s a nyelvtannal bíbelődtem, de nem tudtam oda gondolni; a főtisztelendő úrra gondoltam és szórakozott voltam.

3.

Az Irén kisasszony meghúlése érthetetlenül macakcs volt. Ha elmúlt is, csak visszatért megint s mind gyakrabban megtörtént, hogy a kisasszony helyett a néni fogadott bennünket, egyre halványabban, egyre fáradtabb mosolylyal, míg Anti úrfi, az Irén bátyja, mind többször törülgette a csíptetőjét s mind kurtábbra rágta a bajuszát. Pedig — legalább az én szememmel nézve — a betegség nem viselte meg a mi szép tündérünket. Azt ugyan észrevettem, mikor megint kijött közzénk s kitörő örömmel szaladt először felém s magához szorított s összecsókolta s csak aztán, balkezeivel még mindig magához vonva, nyújtotta jobbját a főtisztelendő úrnak: azt észrevettem, hogy soványszik; észrevettem a kezén, mely szinte átlátszó kezdett lenni, észrevettem a kebelén, mely mind lágyabb volt hozzászoruló fülem és szemem számára s azt is észrevettem, hogy egy idő óta nem visel fűzőt. De arca piros volt, sőt néha szinte túlságos piros, aztán meg vidám is volt s néha fuldokló köhögésbe nevette bele magát azon a bolondságon, hogy mihelyt nevet, elkezd köhögni. Nekem ez a köhögés tulajdonképp nem tetszett, mert testi utálat él bennem nagyon

sok testi dolog, különösen minden betegség iránt. De ezzel a drága lényem másképp voltam, mint másokkal; ibolyaillatban élt számomra mindenestül s behunytam a szememet, mikor köhögése közben fejem a térdém összerázódott.

Nem voltam ostoba gyerek s nem voltam sem fejletlen értelmű, sem tudatlan lelkű. Volt vagy három hét abban a téli harmadban (az akkori iskolaév három részre oszlott), mikor, mondom, jó tanuló létemre egyre-másra kaptam a szekundákat s a bácsi, akit az osztályfőnök értesített erről, haragosan küldte vissza a kaszinóba az előlapokat, hogy ne ezeket bújjam, hanem tanuljak, ördögadta, nézze meg az ember, órákhosszat elfeküdtem a szobácskám keskeny díványán s úgy gondoltam órá, ahogy csak a felnőtteknek szabad. Büntudattal, nem tagadom. De ellenállhatatlanul. Büntudattal sütöttem le a szemem mindenki előtt, — ki mentül jobb volt hozzám, annál inkább; leginkább a főtisztelendő úr előtt, aki a hihetelenségig, a többi fiút összeröffentő kivételességgel volt elnéző irántam, mikor neki sem tudtam felelni s lehorgasztott fővel álltam helyemen, kínosan változtatva a pad alatt a lábamat. Annál zaklatottabb érzéssel, mert elmondhatatlan szelídsége közepett néha érthetetlenül szigorúan nézett rám; egyszer, mikor föltekintettem, egy pillanatra azt a haragos és gyűlölséges gúnyt láttam az ajka körül, melylyel a ko-

misz pénzemberekről, az ostoba katonatisztekről, a tenoristákról s a mágnásgyerekekről szokott beszélni. De különös: mentül nyomorultabban álltam ilyenkor előtte, annál vadabb diadallal kopogott belül a szívem; s annál inkább hirtelen eltűnt előlem tábla, katedra, iskola, főtisztelendő úr s csak valami gömbölyűséget éreztem a nyakam szirtjén, valami melegséget a hajamban s ibolyaillatot a levegőben. Alig vártam az estét, hogy lefeküdjem s elaludjam s álomban ne én legyek felelős, csakis és egyedül maga a mindenható isten feleljen érte, mit merek én, kis fin, összeálmodni. S ha aztán délelőtt, előadás után a főtisztelendő úrral a Fő-utcán összetalálkoztunk, szinte tiszteletlen szórakozottsággal feleltem kérdéseire; bennem volt még az éjszaka minden láza és káprázata; ennek a láznak veres rózsáit, ennek a káprázatnak táncoló napsugarait láttam az Irén kisaszszony arcán és haján, mikor bejött hozzánk s én eléje szaladtam; álom és valóság vakmerően összeolvadt érzésemben, tudatomban, e szobában mindig rámboruló félálomban; a karcsú ujjak, a gyenge keblek, a remegő térdek, mintha be lettek volna avatva abba, mintha a visszaemlékeztetés titkos jeleit adó cinkosok lettek volna abban, amit rajtam kívül senki hallandó ember nem tudhatott.

Én legalább, elhihetik, senkinek sem gyóntam meg. Tulajdonképp önmagamnak sem. Az álom s a félálom vizein úsztam eltökélt akaratlansággal, öntudatlan is afféle ravaszsággal, mint ahogy a harcmezőn halottnak tettei magát a sebesült, nehogy a martalóeok észre vegyék, — olyanféle mozdulatlansággal, mint az édesen álmodó, aki vigyáz, hogy meg ne üsse a lábát s föl ne ébredjen bele. Kis kérdéseim, éretlen közbekotyogásaim mind gyérebbek lettek; végre egészen elmaradtak s délelőttől délelőttre szóltan, mozdulatlan kuporogtam úrnöm lábánál, mesterem lába előtt. Az ő beszélgetésük is mind szakadozottabb lett. Erőltetett volt s gyakran megakadt, néha percekig tartó kínos hallgatással, melyet még kínosabbá tett a leány fuldokló köhögése. A pogácsához hozzá sem nyúltunk, a tokaji érintetlen csillogott a metszett pohárkákban. Napfény sem igen táncolt már be az ablakon; odakinn pelyhezett a hó s az északi szél olykor ugyancsak megrázta az ablak tábláit. Irén néha mellém kuporodott a szőnyegre s a kandalló tűzénél melengette jéghideg ujjait. A főtisztelendő pedig fölkelte a kis selyem-zsölléből s némán járt föl-alá a szobában. Olykor odaállt az ablakhoz s kinézett rajta a hideg világba. Csak akkor fordult vissza, mikor Irént elfogta a köhögés s egy pohár

vizet kellett adnunk neki, hogy magához térjen. A főtisztelendő úr elmondhatatlan gyengédséggel segített felkelnie s leülnie s ügyesen és szelíden tartotta a tálcát, míg szegény kortyonkint ivott. Keszketett a keze, mikor a poharat elvette a lánytól s még jobban reszketett, mikor megsimogatta a drága térdekre visszahanyatló fejemet. S megint csak azt éreztem, amit nem egyszer: hogy Irén hirtelen elkapta a kezét, mikor a főtisztelendő úr simogató keze véletlenül odaért ujjaihoz. Nekem feldobbant a szívem, a főtisztelendő úr egy percre elkomorodott s hazamenet borús szemöldökkel, összeszorított ajkakkal, kis félcipőjét bokáig nyomva a hóba, lépkedett mellettem.

5.

Irén kisasszony egyszer öt napig nem mutatkozott s édes anyja olyan volt, mint a fekete-fehér márványszobor, mikor megnyugtató bennünket, hogy a baj nem komoly, csak az orvos tart rá, hogy Irén ebben a hideg, szeles időben fel ne keljen. Anti úrfi kikísért bennünket a kis ajtóig, úgy kérdezte, mit izegünk a hűgának s közbe a szakállából is felkapott egy pamatot s rágta, ahogy csak tudta. A doktor bácsi napok óta felém sem nézett; nem törődött velem, van-e égetett cukrom; az utcán nagy beszélgetésben láttam a bácsival s mikor hozzájuk értem, elhallgat-

tak. Én az iskolában rosszabbul feleltem, mint valaha; magyarból a főtisztelendő úr föl sem hitt, olyan világos volt, hogy úgy sem tudok semmit. Este előre kértem a vacsorámat s már hétkor lefeküdtem, hogy imádkozzam és elaludjam. De az ötödik este alig tudtam már elaludni; minduntalan fölriadtam s remegve hallgattam a téli éjszaka zúgó csendjét. Seggeire elállt a havazás, a piszkos szürke felhők elvultak; a kék levegőben mintha jégtüket csillogtatót volna a kisütő téli nap. Előadás után alig hogy hazulról elindultam, már a házunk kapujában összetalálkoztam a főtisztelendő úrral. Alázatosan köszöntem s szótlán, gyors léptekkel siettünk a Steinék portája felé.

Irén már ott ült a kandalló előtt; pirosabban, karcsúbban, mosolygóban és ibolyaszagúabban, mint valaha. Nem a rendes ruhája volt rajta, hanem valami puha, vastag, világoskék selyem otthonka, hatytyúprémes kis papucs s fehér gyapjúkendő a vállán. Felállott, hogy élénk jöjjön; én kirántottam kezem a főtisztelendő úr kezéből s odavettem magam a kebelére.

Nem bírtam magammal s ő megtántorodott ölelésemtől. Mögötte volt a karos szék, abba roskadt vissza s én velebuktam, fejfel az ölébe, karom a válláról, a kebelén át, lecsúszva a dereka köré. Fuldoakolva mondtam valamit; nem tudom mit, Hallottam,

hogy csitít, éreztem, hogy simogat s én hirtelen föl-emelkedve, rádőltem ültében s drága illatos fejét két kezembe szorítva, belekoccantottam fogamat a fogába, úgy szíttam, martam, csókoltam ajakát. Térdemnél éreztem a térdét, éreztem, hogy karja vállam koré fonódik, éreztem, hogy magához von, éreztem, hogy visszacsókol.

Ebben a percben valami toppant a hátam mögött. Ugyané szempillantásban durva szorítást éreztem a nyakamon; valaki galléromnál fogva rántott ki a forró selyemkarokból. A főtisztelendő úr volt; amily kicsiny, oly erős, oly felindult, oly vértől elfutott szemű. Kis kemény, parasztkézével rángatta a galléromat, majd megrázott mindenestül, úgy hörgögte a képembe: „Megörültél, kölyök”? megörültél?!“ Ez is csak egy percig tartott, mert a perc végén már ott volt Irén s kitépve engem a kis főtisztelendő markából, odavont maga mellé. Úgy lihegett és reszketett, hogy rám kellett támaszkodnia, aki magam is alig álltam a lábamon.

Dúlt arccal néztek farkasszemet. De csak rövid ideig. A főtisztelendő úr hamar erőt vett magán; arca elsimult, karja lehanyatlott s csendes megadás-sal szólt: „Bocsánat, Irén kisasszony, valami idegesség bánt napok óta, nem egészen tiszta a fejem“. Irén is elbocsátott s mosolyogni próbált. De nem tudott. Dideregni kezdett s le kellett ülnie, majd szájához

kapva zsebkendőjét, balkezeivel a levegőbe kapott. En rémülten ordítottam föl, a főtisztelendő úr odaugrott az ajtóhoz, úgy kiáltott be az ebédlőbe: „Nagyságos asszony! Anti úrfi!“ Mire berohantak: a világoskék otthonka, a hattyú-prémes kis papucs, még a fehér gyapjúkendő is mind csurom vér volt.

6.

A főtisztelendő úr már délután beteget jelentett, még azon este elutazott s olyan mód helyeztette át magát egy alföldi gimnáziumba, hogy vissza sem tért bútoraiért; úgy küldték mindenét utána. Irén mindössze nyolc napig volt beteg s egy szép, napos februári délelőtt temették. Én nem voltam ott a temetésén; betegségét, halálát, mindent, ami az égszínkék otthonka bíborra váltá után történt, hetek múltán tudtam csak meg, magam is attól a perctől fogva valami idegláz forma betegségben élet s halál közt lebegve. Mikor először magamhoz tértem: első világos pillantásom a bácsira s a nénire esett, meg a nagybajuszú öreg doktorra, aki szorongva ült ágyam mellett. Kérdőzködéseimre nem igen feleltek; azt mondták, hogy aludjam s ne törődjem semmivel, csak a főtisztelendő úrról mondták meg, hogy áthelyez-

tette magát s már irt is a bácsinak, hogy ha a kis Pali nyárára is vidékre kíváncoznék, küldjék le ő hozzá; az odaváló gimnáziumnak szép könyvtára van, főképp teljes gyűjteménye német és francia remek-írókból.

A tisztás

Az öreg úr elég jól bírta még a járást s vásott, kampós botjával ügyesen hajlította ki útból a tüskés cserjéket, a szúrós fenyőgallyakat. Még a tavalyi tobozok süppedtek be lábunk alatt, ahogy az avaron át, a sűrűn is átizzó napsütésben izzadva és lihegve igyekeztünk hegynek föl — isten tudja, miért, mikor lenn a völgyben oly szép, oly illatos, oly langyos volt a délelőtt. Az ember úgy van a természettel, mint a lányokkal; ahelyett, hogy megállítaná a pillanatot, melyben érintetlen s ismeretlen telik el lelke mosorlyukkal: addig nem nyugszik, míg életükbe bele nem kerül s emléke róluk egy csomó kiábrándulás vagy lelkiifurdalás.

Nem tudtam, tudta-e az öreg úr, hogy éppen ilyes okból ültem volt reggel óta a hegy tövében, egy padon, amerre a gyalogösvény egy bizonyos villa felé visz, melynek aranyozott rácsa mögül néhány nap óta egy piros napernyő s egy fehér szoknya villogott ki hébe-hóba az országútra. De való, hogy nem tö-

Herkulánumot jegyezhettk föl évkönyveikbe. Azután leszóltam az öreghez:

— Lajos bácsi, ne pukaszszon. Mondja meg mindjárt, mire akar kérdésével kilyukadni; isten bizony, mindenhez inkább van ma kedvem, mint találós mesékhez.

Az öreg úr fölült, közel hajolt hozzám s mint az összeesküvők a jelszót, úgy sügta képembe, jelentősen és diadalmasan:

— Tisztás!

— Mi az, hogy tisztás? — kérdeztem én még szórakozottabban s még idegesebben,

— Ez; az, ahol most vagyunk; az: tisztás.

Körülnéztem s nagyon ostoba képet vághattam, mert az öreg úr hangosan fölnevetett. Csakugyan: tisztás volt, noha nem tudtam, hogy az öreg úr mit lát ebben fontosat, vagy különöset. Környöskörüli erdő, fölöttünk ég, velünk egyszint sík mező; valóban: ilyesmi az, ilyesminek kell annak lennie, amit tisztásnak szokás nevezni.

Az öreg úr, mintha csak homlokom mögé látott volna, folytatta gondolatomat:

— Igen, barátom, ez az a híres tisztás, amiről maga a regényekben annyit olvasott, ami előfordul akárhányszor a maga novelláiban, mindjárt a legutóbbiban is, ott, ahol az özet riadtan állatja a tisztáson a bokorban leselkedő vadász csöve előtt. És

amit alkalmasint most lát életében először s ha én meg nem mondom, talán eszébe sem jut, hogy ez az a bizonyos tisztás, amelyről annyit írt és olvasott...

Most már magamnak is el kellett mosolyodnom. Az öregnek, mint rendesen, most is igaza volt, — annyira igaza, hogy csakugyan: életemben először akkor láttam tisztást. S abban is igaza volt, hogy novelláimban, amiket, mint sok más ifjú ember, én is elkövettem s a révükön költőnek éreztem magam, akárhányszor előfordult a tisztás; hogy hőseim, vándorlás közben, gyakran tartottak pihenőt tisztásokon; hogy nem egy hősnőm, mint Bovary Emma, erdő tisztásán adta oda magát hol ennek, hol annak a Rodolphnak; s hogy valóban, éppen legutóbb őzet is néztem riadtan a tisztás közepéről a bokorban leelkedő vadász csöve elé, holott őzet csak az állatkertből ismertem, a vadász csöve elől pedig, ha még úgy tokba van is bujtatva, még ma is át szoktam ülni, ahová vadász-utas nem igen ül: a nem dohányzó szakaszba. Rossz néven a suskust nem lehetett tőlem venni; ha írtam is már akkor vagy két kötet novellát, mindössze huszonegy éres voltam s mondom: városi gyerek s a természetet nem igen ismertem egyeb-
űnnen, mint a nyaralókból s a sétaterekről.

A tisztás különben annyira tisztás volt, hogy a nap pecsenyévé kezdett bennünket sütni. Fáradtak voltunk arra, hogy máris fölkerekedjünk; beljebb

húzódtunk hát a sűrűbe s éppen elhelyezkedtünk s újra ledőltünk, mikor a tisztás túlsó felén, ott, ahol az erdő menedékesen futott le széléig, a bokrok mint-ha megmozdultak volna, egy pillanatra hol valami veresség, hol valami fehérség villant föl sötétjünkben s mielőtt még jól szemügyre vehettük volna, hogy ki vagy mi az: egy fiatal lány bukkant elé a sűrűből, kipirultan küzdve át magát az ágak közt.

Szép, karcsú, szőke, fiatal teremtes volt, körül-belül tizenhétéves. Egy ugrással termett lenn a fűben, ahol csukott piros napernyőjével ügyesen csapta vissza fejébe megingó kis szalmakalapját. Fehér szoknyája, csikós vászoninge a déli világítástól egy síkban virított a térdig érő zöldben, ahogy, a piros ernyőt ellenzőnek emelve kalapja alá, kémlelve nézett körül, szemlátomást valakit keresve. Minket, a fák mögött, úgylátszik, nem vett észre; az öreg úr fekve maradt, én pedig halkán ültem föl s öklömre támaszkodva, csöndben hajoltam előre, hogy beigyam magamba gyönyörű mozdulatait. Dobogó szívvel ismerem meg: az a fiatal leány volt, akivel negyedik napja nézzük egymást a kertjük rácsa mögül s az odavivő utón, de olyan elvonultan élhettek, hogy mind a percig nem tudtam vele megismerkedni. Most pedig, íme, itt volt, tőlem két-három ugrásnyira, és, mintha csak megrendeltem volna, ágalása közben, ahogy a fűvet szétverte maga előtt, elejtette napernyőjét.

Le sem hajolhatott érte: én már fölpattantam s két-három ugrással ott termettem nála. A neszre fölriadt s tágranyílt szemmel, fejét visszakupva, ijedten hátrált a váratlan jelenség elől. Majd mikor látta, hogy ernyőjéért hajolok le, ő is utánakapott s guggoltunkban a homlokom erősen odavágódott a vállához. Neki meg a keze ért az enyémhez, ahogy együtt nyúltunk a piros selyem után; végre is én kaparintám meg az ernyőt s fölemelkedve, valami bocsánatkérésformát motyogva nyújtottam át neki.

Ő is fölemelkedett közben és még mindig zavarodottan, de már egy kis huncutsággal, szintén valami köszönetfélét rebegett.

Ez történt, semmi több. Mert mielőtt bármi egyéb vagy több történhetett volna, váratlanul oda-cövekelődött közénk, akiről már egészen megfélekedtem, az öreg úr; engemet, ki meglepetésemben tiltakozni is elfelejtettem, egyszerűen maga mögé tolt; a leányt pedig, kivel tudtomon kívül ismerős lehetett, szonika letegezte és lemagduskázta; megmagyarázta neki, hogy csak menjen hamar haza, mert valami Anna néni már nyilván igen várja, nekünk ellenben okvetetlen föl kell mennünk a filegóriához. S ezzel, még mielőtt szólhattam vagy bemutatkozhattam volna, a leány már lefelé is tartott a gyalogösvényen, mely a mi följárónknál jóval hosszabban, de szép

simára irtva kigyózódott le, erdön, mezön át, a nagyvendéglőig.

Utána akartam szaladni, de az öreg lefogott. A fehér szoknya, a piros ernyő utolsót villant a lejtős út kanyarulatánál; én tiszteletlenül és méregbe gurulva rántottam ki karomat az öreg úr kezéből, ki azonban hirtelen elkomorodott s parancsoló hangon, melynek annál inkább engedelmeskednem kellett, mennél szokatlanabb és érthetlenebb volt, most már egyenesen megkövetelte, hogy felmenjek vele a filegór iához.

Mentem hát, — de én is komoran és nem leplezve haragomat. Magamban eltökéltem, hogy délután a kisleányt egyszerűen megszólítom a rácson át, az öreggel pedig most sétálok utoljára, akár hegynek föl, akár hegyről le. A sörhöz tüntetően hozzá sem nyúltam, mikor végre fenn ültünk a filegóriában, a pincérleányra pedig úgy rámordultam, hogy ijedten kotródott tovább. A kilátás helyett meg órát néztem; előbb a kis számlapon a perceket számoltam, majd a nagyon az ötperceket.

Az öreg úr végre nevémen szólított. Fölnéztem rá:

— Parancsol, Lajos bácsi!

— Parancsolok, — felelte. — Tegye el az óráját.

Eltettem.

— S most feleljen kérdéseimre.

— Tessék kérdezni.

Roszzakarattal néztem rá, az öreg meg szárazon kérdett, mint valami bírósági jegyző:

— Hány éves maga, Pali?

Elgörbítettem a számat:

— Lajos bácsi tudhatja: huszonegy.

— Volt már katona?

— Nem voltam; októberben akarok berukkolni.

— Van diplomája!

— Hogy az ördögbe volna! Nem is lehet még.

— Igaz. De vagyona csak van!

— Nincs nekem egy vasam se. Apámnak van valamiskéje, de az nem sok.

— Nem sok, én is úgy tudom. Nohát hallgasson rám, fiam. Az a kisleány legfeljebb négy esztendővel fiatalabb magánál. Apátlan, anyátlan, vagyontalan árva, ki kegyelemkenyéren él valami távoli atyafiságomnál, akik különben neki is rokonai s igen jóra való népek, ők is, a gyerekeik is, és nem igen érzetik a leánynyal, hogy nem sokkal több köztük nevelőnőnél, vagy, mondjuk társalkodónőnél. Ahogy ez a leány maga előtt megállt, ott a tisztáson, mikor bennünket meglátott: ha maga nem érezné, én megmondhatom: ez a leány ki van szolgáltatva magának; ki volt szolgáltatva első perctől fogva, mióta maga a kerítésüknél leskelődni kezdett; ki van szolgáltatva most is, mint — hogy is mondja maga a

novellájában: mint az őz, mely a tisztáson riadtan áll meg a bokorban leleskedő vadász csöve előtt . . .

Az öreg úr hangja itt annyira gúnyos lett, hogy elpirultam s félbeszakítottam:

— A novelláimat ne bántsa, Lajos bácsi. A hasonlat kopott, azt elismerem, de én sohasem ígértem senkinek, hogy a hasonlataim újak lesznek.

Az öreg úr bólintott a fejével:

— A novelláit nem bántom, fiam, s hogy a hasonlat kopott, az nem volna baj. Igaz, hogy az ember nem gondol hallatára semmit; elmegy a füle mellett, mint a gyereksírás, mikor áthajtatunk a falun. De nem furcsa, hogy mi jó és tisztességes emberek, kiknek talán magunknak is vannak gyerekeink, nem is gondolunk rá, hogy micsoda fájdalmat, betegséget, vagy szomorúságot érezhet az a gyermek, akitől a sírás ered? Mondja, fiam: átértett-e már valamit abból, amit olvasott vagy megírt! Ne tiltakozzék és ne adja a megbántottat — teszem: gondol-e a mellett valamit, mikor ír vagy olvas: éppen a tisztásról, éppen az őzről, éppen a vadászról, ki ott leleskedik a megriadt, az ártatlan, a senkinek sem vétett árva istenteremtésére? Gondolt-e, érzett-e valamit, mikor száz életrajzban olvasott ifjú Goethékről, kik kék kabátban és sárga nadrágban lovagolnak tova hajnalban a csöndes paplakokból, hol karcsú, szőke, magukkal tehetetlen Friderikák sírják ki a szemüket

utánuk? Kisírják a szemüket — micsoda közhely ez is, és egyáltalában: mennyi közhely, mennyi kopott szó — s mennyi könnypatak és vérfolyó mosta ezeket, mint a kavicsot, ilyen kopottá, ilyen simává, ilyen életlenné! Novellák és életrajzok, őzek és tisztások, — milyen semmitmondók az olyannak, milyen seramit nem gondolhatok az olyannal, aki még nem élt át novellát, akinek még nincs története, aki még nem látott tisztást, aki még nem ölt őzet. De én, fiam, én, akit itt lát: én már öltöm; rám már rám emelte szemét, könnyes, halódó, szemrehányó szemét akárhány megsebzett őz, kire férfias mulatságból állottam lesbe s mérszárosnak éreztem magam, mikor előttem vonaglott! Én már átéltem, a magam s a mások eleven és érzékeny bőrén tapasztaltam ki nem két, hanem negyvenkét kötet lehetőséget s ahogy mint író t kitanítottam magát, fiam, arra, hogy ne írjon le olyan szót, melyre csak olvasmányaiból emlékszik s a maga eszével még nem gondolta végig: most mint embert figyelmeztetem, — nem mint annak a leánynak atyafia, aki tartozik gondját viselni, nem mint magának régi jó embere, ki magát gyerekkora óta tartja szemmel: mint öreg ember figyelmeztetem magát fiatal embert: százszor gondolja meg, mielőtt olyasmibe szédül, amit könyvekben unottan lapoz át, de amin az élet, a maga lelkiismerete s a mások sorsa

nem ugrik át egyre-kettőre! Most pedig, ha nyugtatszik, mehetünk!

Ezzel fölszödelőzködött és fizetett; begombolta mellényét, zsebébe gyömöszölte zsebkendőjét s többet rá se nézve, felindultan tartott lefelé az úton.

Nem próbáltam megállítani, nem próbáltam megszólítani sem; nem igen tudtam volna mit mondani neki. Mint legtöbb ilyen szépen kimódolt s gyakori prédikációjában, a mostaniban is éreztem valami igazságot. — de egy és más fojtogatta az én torkomat is. Magam is fölkerekedtem s mialatt ő botját a földhöz ütögetve, nagy kopogva ment előre, én, mint akinek orrávére eleredt, némán, lehorgasztott fővel bandukoltam utána.

A déli forróság körülfogott bennünket, s ahogy az árnyékos úton lejjebb-lejjebb jutottunk; mintha a gőzfürdő medencéjébe ereszkedtünk volna le. így mentünk lefelé vagy egy félórát, lassan, szóvalan, eleven istenteremtésével nem találkozáva, legfeljebb, ha egy-egy mókus futott fel jöttünkre a barna sudarakon, ijedten nézve utánunk a tűgallyak közül. S barna lepkék is ereszkedtek olykor elénk — én mindinkább sarkára hágtam öreg barátomnak s éppen utolértem, mikor kiszélesedett az út, széjjel-szalajt a fenyves, az árnyék is kettévonult — s izzó napsütésben ismét rétségre értünk, melyen térdig volt a fű, égi szálta az illat s környöskörül, lejtőben,

hallgatag álltak körül az erdő sudárfái. Nem kellett már, hogy az öreg úr figyelmeztessen rá: magamtól is észrevettem, hogy leértünk a tisztásra.

Megálltam, megnéztem órám, — volt még egy óra ráérő időnk. Végigvettem magam a fűben, majd, mikor a nap nagyon is rám tűzött, bevonultam az árnyékba. Fiatal szívem csordultig eltelt keserűséggel, s mikor öreg barátom visszafordult s leereszkedett mellém s megint magamon éreztem okos, jószágos, apai tekintetét, mely oly érdektelen szeretettel virrasztott évek óta ifjú pályafutásom vergődései felett: szememet elfutotta a köny s mellemet meg-
rázta a zokogás, mialatt öreg kezét visszaszorongattam.

Egyszerre csak: mintha a tisztás túlsó felén, a sűrűben megmozdult volna valami. A bokrok hullámlámani kezdtek, — hol valami veresség, hol valami fehérség villant föl sötétjükben, — s mielőtt még jól szemügyre vehettem volna, ki vagy mi az: Magduska, az én szép, szőke, karsú őzikém bukkant elé a sűrűből, kipirultan küzdve át magát az ágak között.

Egy kicsit gyűrött volt, egy kicsit kócos s ernyőjét összeszorított ölébe fogva, két kezével ügyesen tűzte meg hátul a kontyát. Majd lehajolva, az ernyővel lesimogatta szoknyáját s a piros selyemből kihalászva zsebkendőjét, pihegve nyomogatta arcához s homlokához. Közben visszafordult a sűrű felé, mely

újra meghullámzott, s mintha valaki jött volna benne. Úgy is volt; az ágak ketté váltak; egy karcsú barna férfi ugrott ki közülök s magához szorítva a leányt, nevetve csókolgatta szemét, száját, fülét és halántékát.

Csinos, napsütötte, nyúlánk ember volt, mondom; kék zeke volt rajta, és sárgás-fehér tennisz-nadrág, melyen itt-ott egy-egy száraz fenyőtű barnáit oda-tapadva. Különben a fürdőorvos volt, nős, két gyermek apja s híres kegyeltje az asszony népnek. A leány ijedten nézett körül, de mikor senkit sem látott, ő is visszanevetett rá s visszacsókolta. Lajos bácsi föl akart ugrani, kiabálni akart, de én vaserővel nyomtam vissza ültébe s rátapasztottam tenyerem a szájára.

A leány kibontakozott a férfi öleléséből s újra rendbeszedte magát. Közben elkomolyodva szólott a doktorhoz:

— Hígyje meg, ez nem jó hely. Mondom: nagy kellett tennem, mintha lemennék s leskelődnöm kellett, míg végre tovább mentek.

A doktor megnyugtatta, hogy majd találnak jobb helyet, azután ő is begombolta a kabátját, rántott egyet magán s kalapját legényesen a félszemérc húzta. így mentek el együtt s nemsokára együtt buktak szemünk elől: a lábuk, a derekuk, végre a kalapjuk is, az ösvény sötétjébe.

Eleresztettem az öreg urat, — ő tanácstalan meredt maga elé. Előráncigálta zsebkendőjét s törülgette homlokát, majd a zsebkendőjét visszagyűrve zsebébe, elkezdte vakargatni orrát, egyenletesen, feszült figyelemmel. Én előszedtem a kis pipámat, megtömtem, meggyújtottam s parazsát lenyomkodva, bodor füstöt eregettem a tikkasztó levegőbe. Szivárványszín legyek dongtak bennünket körül; lomha lepkék lebegtek a pamatos virágokon; az égen fehéren izott egypár apró felhő s a lég gyűrűi gömbölyögve szálltak föl a magasba. Jól szemügyre vettem mindent: környöskörül erdő, fölöttem ég, velem egy-szint sík mező — ez az a tisztás, amiről az ember annyit olvas a regényekben.

Három perc

1902 augusztus 5-ikén történt, St. Moritzban, svájci Engadinban, délelőtt tizenegy órakor a Hotel Victoria mögött, édes, langyos, hegyvidéki nyári napsütésben. A lugas előtt bádogból való kerti asztalka mellett négy széken elhelyezkedve ült, kinyújtózott lábbal, sapkában, fehérű tenniszruhában egy ritka, mert férfiasan szép s előkelő formájú szőke fiatalember, míg oldalt mellette, ugyancsak kerti széken, a legszebb, a legeslegszebb, fiatal, karcsú, szőke asszony ült, kit az életben látnom adatott. A férfi unottan, kelletlenül, tömött angol bajuszának süttöt tekintettel nézett maga elé, az asszony pedig beszélt, beszélt, könyörögve, esengve, ültében is a térdenállás szem fölvetésével. Közbe lehajtotta fejét és selyem ernyője hegyével tétován turkált a kavicsban, míg fehér blúza felett, felfésült aranyhaja pilléjéből kirózsállott a nyakszirtje. Nyilván várt, feleltre várt. Be a férfi tovább ringatódzott a négy széken, még unottabban, még kelletlenebbül, még job-

ban nem nézve oda. Az asszony pedig újra rákezdte a beszédet, a könyörgő ránézést, az esdeklő suttogást, és — egyéb semmi sem történt.

Azaz hogy én nem tudok többről. Ennyi meg azalatt ment végbe, mikor elmentem mellettük, hogy a portásnak szóljak. Sem azelőtt, sem azóta nem láttam őket — lehet, hogy ők utaztak el, lehet, hogy én; ma közelebb járok a negyvenhez, mint a harminchoz; életemben eltelt jó néhány esztendő, sok nap, teméntelen sok óra, s ez életnek annyi esemény nyel s képpel teljes húsz millió percéből mindössze két-három perc esett erre az eseményre, ezekre az emberekre. Be emlékszem rájuk, olyan világosan, olyan érzékletesen, hogy szemem hártájáról le lehetne fotografálni őket, ha rájuk gondolok. S történetük — mert nyilvánvaló, hogy volt történetük — olyan élénken él lelkemben s emlékeimben, mintha magammal esett volna meg, magamat merített volna ki, gyötört s vénített volna meg — két esik ős hajamat tudom, hogy ebbe az esetbe öszült bele. Elmondhatatlanul együtt érzek ezzel a gyönyörű két darab emberrel; ezzel a gyötrődő asszonynyal, aki nem tud belenyugodni abba, hogy megunták, és letéve a büszkeségről s ezzel még nevelve a férfi csömörét, visszakönyörgi magát, holott tudja, hogy lehetetlent kíván, — s ezzel a meggyötört férfival, aki talán maga sajnálja legjobban, hogy érzései megváltoztak, de

végre is érzi az érzései jogát. Együtt érzek velük én, akit észre sem vettek, kiról nem is tudják, hogy a világon van, vagy, ha látták, bizonyára nem sejtették, hogy tudja, mi történik itt; együtt érzek most is, mikor ők az esetet talán már el is felejtették, s régi érzéseik helyén régen újak támadtak. Történetük és képük itt él bennem, idegeimben, talán tengeri távolságban tőlük, míg nekik sohasem jut eszükbe, hogy ilyen messzeségben valakinek számára eleven és ismert valóságok lehetnek; ha véletlenül mégis találkozom velük s elmennék mellettük: egy porcikájuk sem súgná, hogy olyan valaki volt közelükben, aki ismeri őket és tud róluk s történetükről. Pedig voltaképp abban, hogy én ismerem őket s tudom történetüket, nagy-e a különbség ahhoz képest, ahogy ismerős volnék velük és regényükkel, ha véletlenül valóban megismerkedem velük, s ők maguk mondják el, mi van köztük? És mi marad meg ebből a különbségből is húsz vagy harminc év múlva, mikor egészen biztos, hogy hármunk közül egy sem lesz már életben, s egészen mindegy lesz, ismerősek voltunk-e, vagy csak látásból ismertem-e őket, vagy csak úgy elképzeltem, avagy úgy olvastam valahol, minden külső látás, találkozás és tapasztalat nélkül képüket és történetüket!

*

1886. április végén történt, tehát most lesz húsz éve. Délután három óra körül volt, a Deák-téren, valami külön órára iskolába menet, hogy megszólított egy úrformájú, de erősen megvedlett ember s német nyelven valamit tudakolt tőlem, már nem tudom mit. Mialatt elmondtam neki felvilágosításomat, hirtelen elsápadt, s szája is elkékült, s végre reszketve és fuldokolva szakította meg szavamat:

— Fiatal barátom, ne haragudjék, hogy félbeszakítom. Mérnök ember vagyok, diplomás, Csernovicból jövök. Két napja nem ettem, s itt ájulok el a kimerültségtől. Ha van nála valami pénz: az isten áldja meg, adja ide.

Hetedik gimnazista voltam, nem volt se égen, se földön többem kilencvenkét krajcárnál. Megdöbbenve kapartam elő, s odaadtam neki.

Mindez két-három perc alatt történt. Az embereket annak előtte nem láttam, de annak utána igen. Vagy egy hét múlva az Andrássy-úton egyfogatú bérkocsin. Ő is meglátott, elpirult s elkapta fejét. Ez, mondom, idestova húsz éve, hogy megtörtént — s azóta nincs hét, amelyet itthon töltök Budapesten, hogy kétszer vagy háromszor ne találkozzam vele, s a boldogtalan mindannyiszor el ne piruljon s félre ne nézzen, hogy szemünk ne találkozzék. Az egyfogatú bérkocsit nemsokára felváltotta a kétfogatú, majd, három évre rá, számozatlan fiakker, s most

már, néhány hónap óta az automobil; az ember — azóta megtudtam, mert kíváncsiságból utána jártam — valóban mérnök, vállalkozó, akit valami üzleti hajótörés vetett ki ide Budapestre, s azóta gyönyörűen megszédte magát; meg is házasodott, szép serdülő gyerekei vannak, akik a magától értetődés hangyag nyugodtságával töfögnek végig az Andrássy-uton — s ez a boldog ember s boldog apa, aki alkalmasint annyira-amennyire tisztességes ember is, kétségkívül fele vagyonát odaadná érte, ha valami csendes módon eltehetne láb alól engemet, akiről nem is tudja, kicsoda vagyok, akivel egész életéből mindössze három percig váltott háromszor három szót, s aki nemcsak hogy nem vétett ellene, hanem, úgy lehet, életének megmentője, boldogulásának megindítója volt. Látszik, hogy gyűlöl, látszik, hogy útjában vagyok, látszik, hogy mikor meglát, lehunyja szemét, s elgondolja, hogy hátha csak álom volt az egész, vagy hátha én már nem emlékszem órá — hiszen oly régen volt, mindössze két-három percig tartott; azóta ezer meg ezer emberrel találkozhattam — s ugyan ki emlékszik mindenkire, akivel valaha néhány szót váltott, s akinek kilencvenkét krajcárt adott? Látom, hogy néha tétováz, mintha meg akarná állítani kocsiját, kiszállani belőle, elém állani, s félig tréfásan, félig megindultan így szólni hozzám: „Uram, húsz éve tartozom magának kilencvenkét

krajcárjával; örülök, hogy végre megadhatom.“ De csak tovább hajt; gyáva a szamar, nem tudja rászánni magát, Néha magamat is megszáll a nagylelkűség, hogy én keressem fel, s én mondjam neki: „Ugyan, kérem, adja meg már azt a nyavalyás kilencvenkét krajcárt, és hagyjon békét énnekem s ne gyötörje tovább saját magát.“ De dühös vagyok a szamárra, s hagyom, hadd vergődjék.

Van még egy ilyen kis, hogy úgy mondjam: a sorok közt történt regényem. Az állatkertben volt, roppant forró nyári délelőtt, hogy egyik kutyakertrecben enivaló kis kölyök-daklit vettem észre, amint lihegve, kilógó nyelvvel, könyörgő szemmel lesett minden arra menőre s a rostély mögött szűkölve ment vele a szomszéd ketrec elválasztó kerítéséig, kétségbeesve nézván utána, mikor az végképp elment, s menten kémlelni indulva, nem jön-e új jövevény, akitől talán mégis csak megkapja a segítséget. Hamar rájöttem, miben kell ez a segítség; a kis állat vizes lábasa üres volt, s elepedt szomjan. Néhány lépésnyire szivattyús-kút volt, odaláncolt bádogitcével; az itcét lefeszítettem a láncról, vizet húztam bele, bedugtam a rostélyon, ahol a kis állat remegő kéjjel lefetyelte ki, ameddig csak a nyelve ért, hálás pillantással s vakkantással köszönve meg

jóságomat. Vagy két hétre rá újra kimentem; a kis pára már messziről észrevett, megismert és boldog ugrádozással és ugatással valósággal lelkendezett az örömtől s a viszontlátás izgalmától. Annyira meghatott ez a nagy háládatosság, hogy — a dakli eladó volt — megvettem, hazavittem, ahol Zsipi — erre a névre kereszteltük — két hónapon át a ház elkényeztetett kegyeltje volt, akinek legalább húsz szív majd hogy utána nem szakadt, mikor egy nap eltűnt, nyomtalan, mindenkorra, hiába keresttük rendőrökkel, hiába hirdettük újságban. Megvallom, — nem szégyen, katonát is láttam már kutyája után sírni — jó néhány éjczakát átsírtam miatta álmatlan. De hiába, nyoma veszett. Ám vagy három évvel ezután, tavaszi délben, valahol az Andrássy-út vége körül való villa-fertályban egy nyaraló előtt elmentemben a rács mögül a szokott felháborodással ugatott ki rám három válogatottan szép kutya, s az egyikben, egy négy év körül járó dakliban: ugrásában, vakkantó ugatásában, mókázva haragvó szemejárásában, hirtelen odafigyelve, szívdobbanva ismerem meg — s esküdni merek, hogy nem tévedtem — a mi Zsipinket. „Zsipi!!“ kiáltottam, szinte rikoltottam rá a szépen kifejlett, kifényesedett szőrű bolondos állatra, s csodálkozva, örülve, igazán a legkülönb-féle váltakozó érzésekkel álltam meg a rácsnál, s dugtam be önkéntelen mozdulattal sétabotomat —

még ugyanazt, melyen hajdan, jobb időkben, az ifjú Zsipi annyit ugrált át meg vissza. A kutya is meg-hökkent, megállott, az ugatás torkán, az ugrás inában akadt meg, míg a másik kettő, akire hangom nem hatott, szaladtában és ugattában, hemperegve bukott rajta keresztül. „Zsipi!“ kiáltottam újra, s reszkető kézzel nyúltam át a rács rudai közt, hogy megsimogassam, mint hajdan szoktam, menedékes homlokát, szemöldöke dombjait. De a kutya hátrált, vagy két lépést visszavonult, s mereven megállva a négy lábán, merően, megdöbbenve, tanácstalanul nézett ki rám. A másik kettő önkéntelen megérezte, hogy itt történik valami, s feltápászkodva egymás mellé álltak, s hol felém forgatták a fejüket, hol társuk felé, várva, hogy mi lesz. A dakli pedig ott állt egy helyben, mozdulatlanul nézve velem farkasszemet; magam is felegyenesedtem, visszahúzódtam, s visszánéztem a felindult állat tágra nyílt szemébe. Két-három percig állhattunk így, egymással szemben, s az én meredt nézéseem előtt a kutya szeme fényes, széles, átlátszóan barna égbolttá terült szét, melyen mintha kékes felhők vonulnának zavaróan keresztül. S e szemek mögött, e félig öntudatlan, szegény, megzavart agyvelőben ugyanilyen gomolygó, elvonuló hullámmás mehetett végbe, valami olyan gondolat, hogy „idegen, érzem, hogy nem vagy tőlem egészen idegen, tudom, hogy van hozzád valami közöm, de már nem

tudom, mi; érzem, hogy volna valami kötelességem irántad, de nem tudom megtalálni, mifajta; nyugtalanítasz, megzavarsz; a világról, az életről, a nappalról, az éjcekáról, ebédről, vacsoráról, gazdáról, házról, mindenről való megszokott és megnyugtató képeimet hirtelen megzilálod, megtéped, elhomályosítod, de nem adsz helyettük megbízhatóbbakat, mert a te felkeltetted képek is homályosak, kóválygók, el-elhalványulók. Menj, menj, menj; ne szólj többet, ne nézz rám tovább, ne kínozz tovább; ne zavard meg megszokottságaim nyugodt rendszerét, ne vedd ki talpam alól a földet, ne dönts le a világról való érzésem körül, a megnyugtató korlátokat! . . .“

Mindez kutyanyelven volt mondva, egy rémült szemmeresztés mindent elmondó beszédességével, és, mondom, két-három perc alatt. A kutya aztán hirtelen megfordult, utána a másik kettő is, és vad, eszeveszett, vissza sem néző rohanással menekültek befelé, s tűntek el a nyaraló mögött. Én még egy darabig ott álltam, majd sarkon fordulva, lassan s elgondolkozva ballagtam vissza a város felé.

Péter

I.

Simon Péter, Jénának fia, zavaros fővel ödögött a hideg éjszakában. Csak olykor riadt fel, ha a szikladt föld egy-egy palaszilánkja élesebben hasogatta mezítelen lábát, kerges bokáit. Nem igen volt helyén az esze — ma egész este forog már vele a világ. A jobbkezében valami sajgást érez s egyszerre eszébe jut, honnan jön. Nincs egy félórája, hogy álmából fölriadva, tíz társával botorkált az Úr után, aki ma egész este olyan szomorú volt, olyan végtelen szomorú, szomorú mindhalálig. Igen, igen, ezt mondta: szomorú az én lelkem mindhalálig — aztán ott hagyta őket az olajfák között, ő maga pedig lassú léptekkel ment fölfelé a hegynek. Péter már nem tudja, mi okból. A mai pogácsás ünnepek vecsernyéjén bort ivott, attól nehéz a feje. Olyan rég ideje, hogy bort nem ivott, de most meg kellett innia, hiszen az Úr azt mondta, hogy ez az ő vére. És ő sokat nem értett abból, amit az Úr mondott, de mindig követte — attól a perctől fogva, hogy elszólította a

hálójától, halászsajkjától, hűséges eb módjára járt a nyomában és szent áhítattal nézte ezt a szépséges szomorú fiatal férfit, akinek országa nem e világból való . . . Az úr egyszer azt mondta neki: „Lészen a te neved Petrus, kőszikla, s erre a sziklára építem én az én hitem házát.“ íme, az Úr tudta, milyen hűséges tanítványa neki Simon Péter, ma este mért mondta mégis, hogy „Mire a kakas szólana, háromszor is megtagadsz te engemet-“ Ó, ha mindnyájan megbotránkoznának is az Urban, Péter nem botránkoznék meg benne soha. És ha betelek is, amit ma este mondott, hogy egyikőjük elárulja, ha az a képmutató szelíd Júdás el is árulta az Urat, Péter soha sem fogja megtagadni!

Hol is hagyta csak ell . . . igen, ott vártak az Úrra az olajfák között. Sötét is volt már, csak a csillagok pislogtak az ágak között. Betlehem felől az egyik olyan szépen ragyogott! Forró nappal után egyszerre rajtuk ütött a dermesztő hideg s a mámoros álmoság háromszor is lebirta őket. Kétszer is fölkelte őket az Úr, harmadszor hitte, mennének vele. Tizenegyen voltak, a tizenkettedik, a szelíd szemű, fehér kezű Júdás nem volt közöttük. Egyszerre csak fáklyafény közeledett, fegyvercsörgés kísérte. Nagy csapat ember jött, füstélyos, fegyveres poroszlók. Aztán csak kivált közülök egy és futvást rohant az Úr felé. Júdás volt, a tizenkettedik. Péter

még most is hallja a lihegését s látja, mint csókolja lehunyt szemmel kétszer is az Urat: „Mester, Mester!“ A fustélyos emberek erre mind nekiesnek a védtelen emberfiának s a tanítványait ellökösik mellőle. Egyikőjük sem mozdult, csak ő, Péter, ugrott elé, elkapta az egyik ember szablyáját s mámoros hadonázásban lemetszé vele a szeplős Málkus fülét. De szomorú mosolylyal maga az Úr mondta, ne ontson vért. Hát arra se tartja jónak, hogy megvédjél . . . Elejtette a szablyát, az emberek meg nekiestek . . . ő pedig fntvást menekült a többiekkel s elszéledének a világ tizenegy tájéka felé ... Az éjjeli szellő feléje sodorta az Úr néhány szavát: „Mint egy latorra, úgy jöttök ellenem fustélylyal és fegyverekkel . . .“

II.

Hová vitték, mit akarhattak véle? A helytartó fogatta volna el? Az nem lehet, hiszen a császár ellen soha egy szót sem szólt. Vagy a farizeusok váltották volna be, amivel fenyegetőztek? Szék elé hurcolták volna most, páskák ünnepén, amikor inkább a rabokat is szabadon szokták bocsátani l

Holnapra virradóra majd kitudódik. Baja úgy sem eshet; aki holtakat éleszt, sebeket gyógyít — isten fiának baja hogy eshetne? Péter is nyugton volna, csak a feje ne volna olyan nehéz. Ebben a sötét

éjszakában hová menjen, mitévő legyen? Amire évek óta nem gondolt, most eszébe jutott, hogy neki se hazája, se hajléka. Hosszú évek óta ma van először egymagában s az első éjszakát tölti úgy, hogy nem hallja a társai léleketét s álmatag szemmel nem virraszt felettük az Úr. Álmatag szemével — avval a csudálatos, ragyogó barna szemével, amivel megigézte a szegény, együgyű szívű Simont, aki azóta hívséges lábbal követi az Urat, ki tudja mért, ki tudja hová. Tizenketted magával járja már így évek óta azt a titokzatos, kalandos utat. Csuda csudára pereg le értetlen szeme előtt és csak titokban meri furcsálni, mi jogon lett ő különb a többi embernél, mi okon szakadt el régi társaitól. Mért kell vándorolnia, éheznie, fáznia, holott ő eladdig olyan boldog, nyugodt és csöndes hal ászéi etet élt. Szóval nem merte ezt új társaitól kérdezni, röstellette az ő nagy együgyűséget. Erezte, hogy a többiek sem a maguk eszétől követik az Urat, — azokat is, mint őt, a Mester ragyogó homloka, szelid szeme sugara viszi ellenállhatatlanul magával. Néha, viharos éjszakákon, ha néhányan volt halászok összebújtak, mindnyájok ajkán ott kis értett a hebegő kérdés: mire való mindez, ez a bolyongás, ez a törődés? De egyikök sem mert szólani — nem különösen két társuk miatt, akik az ő tudásuk és tapasztalásuk hegyéről olyan kicsinylő szemmel tudtak rajok lenézni. Az egyik a fehérkezű

Júdás volt, aki valami nagy nemzetségből való lehetett; olyan fehér volt a bőre, olyan ápolt a vörös eszöke hullámos haja s olyan válogatott a szavajárása. Tudott írni, nagy kerek görög betűket vetni, amint-hogy a görög szó sem volt tőle idogm. A másik János volt, a Zebedeus fia, lángoló lelkű ifjú ember, akit az Úr a mennydörgés fiának nevezett, mindig megkülönböztetett s aki tudott az idegen hódító méltóságos nyelvén is. Az egyik görögül szólt, a másik latinul, inig a szegény Péter nem tudott, csak héberül, azt is parasztosan ejtette, foghegyről, mint a galiléusok. Az ő szava csak arra való volt, hogy ne vegyék semmibe, az érzése csak arra, hogy elfojtsa és megtagadja. Az ő fiatal, vértől duzzadó szive akárhányszor megszólalt, ezek ketten csak letorkolták. Ezek ketten, akik közül az egyik elárulta az Urat, mint valami latrot, a másik pedig a kiss ujját sem mozdította meg, mikor a poroszlók nekiestek a Mesternek . . . Ő, Péter volt az egyetlen, aki szablyát rántott az Úr védelmére, holott az Úr soha semmi dolgról vele nem szólt, mindig csak Judással, mindig csak Jánossal . . . Ezek, akik egy kiélt élet keserű seprűjével, kiégett szívvel s lemondó lelkiismerettel menekültek az Úrhoz, kinevették és kigúnyolták a szegény Pétert, ha mélázva, egymagában visszavisszasírta boldog halászlétét, amikor még nem kereste a mennyek országát s nem kerülte az asszonyt...

Ezeknek nem kellett asszony. Maga az Úr nem volt e világból való s ha meg is bocsátott a parázna asszonynak, a bűnbánó Magdolnának, ölelésre a karja sohse tárult, csókra az ajka sohse vágyott, ha száz asszony törülgette is selyemhájával fáradt lábait. A többi mind csak azt hirdette, hogy jó a férfiúnak asszonyt nem illetni s lekorholta Pétert, mikor ez azt mondta, éljen a férfi az ő asszonyával, mint illik értelmes emberhez, az asszonyi edénynek, mint erőtlebbnek tisztességet tévén ... És Péter nem mert többet mondani, csak titkon, loppal gondolt Leára, az ő szépséges kedvesére, akitől elszakadt, hogy vakon kövesse a Mestert.

III.

S a hideg éjszakában Péternek szívébe szállt a mámor s eltöltötte a keserűség az ITr ellen, aki még azt sem engedi meg, hogy hívséges tanítványa szabályával oltalmazza a poroszlók ellen. Annyit se adnak rá, mint egy kuncsorgó ebre — ezért hagyta ő oda kenyerét, hazáját, szépséges mátkáját? Szétzüllöttek, szertefutottak, egyikök elhagyta a másikat, az Úr elhagyta valamennyi őket. Pétert nem köti többé hozzájuk semmi. Ma még itt jár a hideg éjszakában, holnap túl lesz a határon, holnapután otthon lesz a hálójánál, halászsajkjánál.

A hajnal is közel lehetett, mikor nagy zsvajjra riadt föl. A főpap háza elé ért, ahol füstös fáklyák fényinél sürgött-forgott a sokaság. Valami nagy bűnösről beszéltek, istentagadóról, pártütőről, aki most áll a főpap Kajafás előtt. Péter bekerült a kapnn s keresztül törte magát az udvaron nyüzsgő népségen, fel a főpap háza tornácaiba. Megállt, hogy körülnézzen. Végig a tornácon hosszú asztal állott, fehér abroszszal betérítve, tele üres kancsókkal, félig telt kupákkal, otthagytott eledelekkel. A pogácsás vecsernyét ünnepelték itt is, annak a maradékai állnak az asztalon. Péter dermedt ujjal kapta föl az egyik kupát s egy hajtásra kiürítette. Minden vére a fejébe tódult az erős bortól s egy oszlophoz támaszkodott, hogy el ne dőljön. Lehunyt szeme előtt vörös színben forgott valami idegen világ, aztán kék hegyeket látott és kék tengert s látta Leát, a kis halászlyányt, amint gügyögve hívogatja: Gyere vissza Simon, hadd el a földönfutó kőborokat, légy az én jó uram!

Nehéz léptekkel botorkált tovább. A tornácon szenes serpenyők előtt melegedtek az emberek, kufárok, nagyszakállú zsidók, bozontos római poroszlók vegyest. Az izzó szén néha, egy-egy percre, homályos pirral öntötte el az arcukat. Át az ablakon s a nyitott ajtón, a nyüzsgő farizeusok csűrűháján keresztül fegyverzörej, káromlás és vesszősuhogás hallat-

szótt. A tornác egyik sarkából föl-fölrikító vihogás vegyült bele. Az egyik lány nagyot sikítva ugrott el egy részeg katona csókja elől. A föllobbanó fény egy pillanatra arcára esett és Péter földobhanó szívvel ismert rá: Lea volt, az ő mátkája. Odaugrott hozzá, megfogta a karját:

— Lea, te vagy itt? Kinél vagy itt, ki vagy itt mi vagy itt? Rossz személy lettél, részeg katonák szeretője lettél?

A lány ijedten nézett rá. Megismerte és kitépte magát a kezéből.

— Ha az lennék is, mi közöd hozzá. Mátkád voltam, elhagytál. Ennyit se mondtál, csak világnak mentél, kóborló istentagadóknak lettél a cimborája. Annak a galiléusnak lettél az embere!

— Nem igaz asszony, nem igaz, nem is ismerem ...

— Nem ismered? Nem te mentél vele? Levelet sem írtál, izenetet se küldtél. Hagytál volna éhen veszni. Ha szolgálatba nem állok, el is veszhettem volna a te názáretbeli Jézusod miatt.

A népség köréjük gyűlt. Rongyos gyerkőcök rángatni kezdték a Péter kopott köntösét. Cseléd-lányok a kovásztalan kenyérből galacsinokat gynrtak s a sötétben találomra dobták a Péter fejéhez. Egy katona rekedten rikkantott:

— Üssük agyon, ez is a Jézus emberei közül való!

— Nem igaz ember, nem is ismerem! — kiáltott Péter mámoros rémülettel.

— Az ő embere vagy, a szavad járása is elárul, a galiléus beszéded!

A sarokban álló katonák is figyelni kezdtek. Egyre fenyegetőbbben tódultak a sötétben Péter köré. Lea is megijedt, féltette a kedvesét s a köntösénél fogva bevonta magával az első szobába. A másik szobából nagy világosság látszott, de Péter a sok embertől nem láthatott be oda. Az emberek olykor be-bekiabáltak: „Üssétek agyon az istentagadót, a hamis királyt!“ De Péter se látott, se hallott. Csak Leát érezte, amint odaszorul hozzá és szorongatja a karját. Odahajolt a lány füléhez:

— Lea, — suttogta — Lea, nem vagyok az ő embere, nem leszek az ő embere. A tied akarok lenni, a te hűséges urad. Gyere velem, hazaviszlek, visszamegyünk a falunkba a tenger partjára. Szeretjük egymást, mintha sohse váltunk volna el. Gyerünk, gyerünk, viszlek is már ...

A zsvajt egyszerre éles kakasszó szakította meg. A hajnalt jelentette a kakas. Az emberek szétváltak az ajtó előtt s Péter ijedten kapta föl a fejét. Belátott a fáklyafényes szobába. Látta a főpapot, amint toporzékolva tépi a szakállát. Valami pirosság

felé hadonáz. Részeg katonák üvöltözve suhogtatják vesszejüket valaki fölött, aki piros palástban ül a szoba közepén, egy székre kötözve. A kakasszóra az ajtó felé fordítja a fejét. Töviskoszorú van a homlokán s a vér nehéz csöppekben pereg végig az arcán. Világos homloka alól szelíd fénynyel, mosolygó szemrehányással küldi a szeme sugarát egyenesen a Péter szemébe, aki ijedt hörgéssel ismeri meg benne a Mestert.

És kifordula Péter a tornácra és keservesen zokogott. Azon sírt, hogy milyen gyarlandó a férfiember s milyen hatalmas az asszonyi állat, amikor egy cselédlyányért a leghívebb tanítvány is háromszor megtagadja az ő Mesterét, mire a kakas egyet szólana.

Válás után

Abban igazad van, Jolán, Bélával akkor nagyon kompromittáltam magam. De hiszen tudod, úgy volt, hogy elvesz és ő irtózatossá féltékeny természetű volt. Igazán el akart venni; — éjjel-nappal azzal kint: a válópörnek már vége van, a viszonyunkról mindenki tud, miért nem megyek hozzá?

Magam se tudtam, miért nem. Elhiheted nekem, nem szerettem a volt uramat s ha úgy imádtam is volna, mint az istent, abban a percben, amikor azt mondta nekem, nekem, hogy megunt, ő engemet, abban a percben megutáltam és meggyűlöltem volna, még ha maga a Szent-György lett volna is. Tudod, hogy nem volt szent; jól észrevettem, hogy neked is udvarolt, vagy akart udvarolni, — köszönöm, hogy nem hallgattál a gazemberre. De udvarolt másnak, de szaladgált száz más után, engem pedig megunt.

Aznap, amelyikről szóltál, Gödöllőn voltam a néniéknél; ott laktam náluk egész nyáron s aznap

mulatságra készültünk. Béla a szomszédban bérelt lakást és mindig a negyednégyes vonattal jött ki délután a hivatalából. A néni ilyenkor aludt, a bácsi pedig a kártyapartiejánál volt és Béla nesztelenül surrant be hozzám, a sötét konyhán keresztül. Jól láttam, hogy a szegény fiú nem ebédelt rendesen, mert a vonat kettőkor indul s a hivatal is kettőig tart. De nem igen szólhattam neki s nem is kínálhattam meg semmivel, mert nagyon szentimentálisan fogta föl a dolgot és szinte sirt, hogy én ételre gondolok azokban a rövid pillanatokban, amik boldogságunknak vannak szánva. Így mondta szegény, de én biztosíthatlak, hogy az a boldogság nem volt valami nagy boldogság, legalább nekem nem s azt hiszem, neki se. Mert soha ki nem fogyott jajgatásból, hogy én nem szeretem őt; hogy egy szikrát, a legszikrábbat se szeretem; hogy én sohase is szerettem és csak szántam, amikor meghallgattam és szánom most, amikor nem üzöm el magamtól. Annyit beszélt, hogy még ha akartam volna, se juthattam volna tőle szóhoz, de folyton azt hajtogatta: látja, nem szeret, egy szava sincs hozzám. Minden pillanásomról számot kellett neki adnom, hogy hova nézek, kire gondolok, mért nem nézek ő rá s mért nem gondolok ő rá, hacsak egy csöppet is, ha csak egy ilyen csöppet is. És féltékeny volt hihetetlenül. A legjobban az uramtól féltett s az uram emlékétől. Az

volt a rögeszméje, hogy én még mindig halálosan szeretem azt az embert, még halálosabban azóta, hogy elkergetett magától. Ezt nem verhettem ki a fejből; nagyon hiú volt az emberismeretére és arra, hogy mennyire ismeri a nőket s a legnagyobb csacsiságokat mély meggyőződéssel hirdette róluk. Mi azt szeretjük, úgy mondta, aki megaláz bennünket (ez az uram) és nem azt, aki megalázkodik előttünk (ez ő). De azért egyformán féltett mindenkitől, akár megalázott, akár megalázkodott, a szemtelen hivatalnoktól s az udvarias katonatisztektől, sértette minden szót, amit más férfinak mondtam, gyanakodott mindenki-re, akivel kezet fogtam s nem is jutott eszébe, mennyire sért és mennyire megaláz evvel a féltékenységével. Különben a „Tisztviselők Lapja“-ba irt rólam verseket és novellákat, amikből a vak is kiolvashatta, hogy hányadán vagyunk. Pedig a világ nem volt vak és nagyon hamar észrevett mindent. Az igazat megvallva, nem is bántam. Megelégettem azt a szerelmet, amiben az én szívemnek is része van és vágyódtam a béke s a nyugalom után. Legjobb szerettem volna meghalni, de ne nevessem ki, valahányszor komolyan rászántam magam, mindig volt egy ruhám készülőfélben s én azt gondoltam, nem akarok addig meghalni, amíg egyszer rajtam nem volt . . . Gyűlöltem azt a gazembert s utáltam az egész világot. Utáltam a férfiakat, mert tudtam, hogy

ezek a hitványok most kész prédának tekintenek engem; szemtelenek voltak, mint a poloska, az asztal alatt alig tudtam a lábaikat elkerülni, mialatt a vi-gyorgásukból kiolvastam: jól tudom, nem lehetsz el férfi nélkül; biztosítlak, hogy én bennem fogsz csalódni! Az a szegény fiú másképp viselte magát s av-val ejtett meg. Nem volt a kerek világon senkim, akinek egy sóhajtással is kipanaszzkodhattam volna magamat — ha ti akkor itt laktok, vagy én elutazom hozzátok, minden másképp történt volna. De én a néninél laktam s az a válópör alatt is egyre vigasz-talt, hogy ne féljek, minden jóra válik, tűrjek csak és várjak, az uram majd visszatér hozzám. Én vár-jak! Ő visszatér! — ráuszítanám a kutyát, ha csak közeledni is merne! Béla nem így beszélt s ha nem is vallott nekem szerelmet soha, minden szaván, min-den mozdulatán látszott, hogy mindig szeretett és mindig szeretni fog. Énnékem balszam volt ez a sze-rény szerelem, amely nem kér mást, mint hogy meg-tűrjem a közelemben s ebben bízva, meg is tűrtem. A szegény fiú minden szabad percét nekem szentelte és velem töltötte s én annyira megszoktam, hogy aztán nem tudtam róla leszokni. Ő szegény, ha eskü-döztem neki, mennyire rokonszenves ő nékem és mennyire nem nélkülözhetem, keserű viccekkal gyöt-rötte magát: nélkülözhetetlen vagyok, mint a ken-dője, amibe kisírja magát! És igazán, mind bizalma-

sabbak lettünk s én mind többet meg többet gyóntam meg neki. S ő ilyenkor olyan jól, olyan tapintatosan, olyan nemesen tudott meghallgatni s olyan édesen, olyan gyengéden próbált megvigasztalni — sírva borultam a vállára tizenkétszer s ő nem lett volna férfi, ha tizenharmadszor meg nem csókol. A többenél én nem gondoltam semmit, de jól esett hallanom a boldos ember őrvöngéseit s elképzeltem olykor: ha az az ember engem így szeretett volna! Idegenkedtem attól a gondolattól, hogy a felesége legyen; de megtettem a kedvéért mindent, még azt is, hogy sehova se jártam, senkivel se beszéltem s nem bántam, amikor kikezdett a pletyka: legalább megtudja az az ember, hogy van, aki engem nem un meg.

Hát igen, aznap valami koncert volt s utána táncmultság. A néni telebeszélte a fejemet, hogy ilyen fiatal teremtésnek nem szabad magát eltemetnie és kell, hogy a világ előtt mutatkozzék. A néni nagy volt az ilyen prédikációkban s én túrtem, mert tudtam, hogy a javamat akarja. Nem ellenkeztem vele, — harmadfél éve volt, hogy nem táncoltam és nem akartam berozsdásodni. Nagy dolog volt a szegény Bélát rávennem, hogy eljöjjön velem s ne akarja magát főbelőni, ha máshoz is szólok egy szót. Két hétig magyarázgattam neki a dolgot és két hétig csititgattam, amivel csak tudtam az ő kétségbeesett féltékenységét. Végre a nénit citáltam neki; erre

aztán ő is belátta, hogy nekem csakugyan nem szabad eltemetnem a fiatalságomat s a szépségemet. De jól láttam rajta, hogy odaadná a lakbérét s a drágasági pótlékát, egy évi fizetését és tíz esztendő az életéből, ha már csúf volnék és vén s az ördögnek se kellenék. Ő maga is részt vett a készülődéseimben s fájdalmas mosolylyal hozott ki a városból maradék cérnacsipkéket, amiket a boltosok rásóztak, papiermaché-legyezőt, amiről elhitették velem, hogy elefántcsont és akkora keztyűt, hogy csak a forró hamu hiányzott belőle, hogy a frau Náni fogfájás ellen a képerre tegye. Én nem vettem nagy ügyet az egész dologra; egyet-mást változtattam a nyári kimenőmön — erre a mulatságra ez is jó lesz.

Mielőtt átöltöztem, Bélát erőszakkal kellett kikergetnem a szobámból. Egymás után sorra vette az odakészített ruhadarabokat, még a legintimebbeket is és ha azt hitte, nem nézek oda, elkeseredetten gyűrt rajtuk egyet. Meg kellett esküdnöm ő rá és magamra, a nénire, a boldogságomra, a legyezőmre, a szerelmünk emlékére és a jövőnk reményére, a kisujjam körmére s a világos blouseomra, hogy igazán szeretem; hogy hű leszek hozzá; hogy soha senki kedvéért el nem pártolok tőle; hogy mindig rá fogok nézni és mindig vele fogok beszélni; hogy mentül többet fogok ülni és mentül kevesebbet táncolni; hogy csárdást és valcert egyáltalában nem táncolok

s a négyesben csak a legyezőmet nyújtom a férfiaknak; hogy nem megyek kivágott derékban, hogy a szemembe nem engedek nézetni és már egy óraker hazamegyünk. Ő maga elátkozta hasztalan elpocsékolta ifjúságát, amelyben nem tanult meg táncolni és láttam, amint titokban halkán, de nagyon hamisan fűtyült valami polka-félét és komor ábrázattal illette hozzá a lábait. Roppantul kiöltözködött, különösen az újmódi gallérjára volt büszke, ami fölszaladt a füléig és elfogta a lélegzetét. Látszott rajta a szilárd eltökélés, hogy fölveszi a keztyűt, még ha maga don Jüan térne is vissza az alvilágból, hogy engem egy fordulóra fölkérjen.

A terem ajtajánál majd felöklelte az egyik rendezőt, aki karonfogva akart a helyemre vezetni. A rendezőbe a néni esimpajkodott és Béla diadalmasan emelte magasra a galléromat meg a legyezőmet, valamint azt a kétmázsás nagykendőt is, amit óvatosságból hozott magával, nehogy hazamenet meghűljenek. Szorosán mellém ült és nem engedte át a helyét semmiféle kisasszonynak, ha még oly bágyadt pillantással markírozta is neki a halálos fáradságot. „Ki az a majom? Honnan ismeri azt a vízilovat? sziszegte, ha valakire ránéztem vagy valakinek viszszaköszöntem. Mikor az énekes kijött és meghajolt, a szelíd képe csupa epe volt: „Nézze, hogy begörbül az orra, ha a száját kinyitja. Két zápfoga hiányzik.

Olyan a keze, mint egy asztalosé. Csupa német nótát énekel . . .“ De az énekes lágy baritonja őt is ellágyította és a százszor hallott Schubert-dalok százegyedszer is megolvasztották a lelkünket. Szerelmről és hűségről volt bennük szó s én édes fájdalommal éreztem, hogy mindezekben a dalokban együttvéve nincs annyi hűség s annyi szerelem, mint abban a szegény fiúban, aki itt okvetetlenkedik a baloldalon. Csupa szerelem és csupa vád volt a pillantásában, amit állandóan, szünet nélkül ott éreztem égni az arcomon, a nyakamon, a karomon. Az énekes egy operába csapott át és Béla mindenről megfeldkezve kapott a kezemhez:

Szeretlek én gyanakvó gyötrellemmel,
Sóvárgó és őrjöngő szerelemmel —

így szólt a dal s én könyes szemmel szorítottam meg a kezét . . .

Ebben a percben éreztem, hogy összerezzen és ránézve láttam, hogy szinte kővéválva mereszti a szemét az egyik sarokba. Nekem is minden vérem a szívembe szökött. Don Jüan tért vissza az alvilágból — abban a sarokban ő állt, az az ember, az én elvált uram.

Jó élet lehet a pokolban; a pokol tüzére nem emlékeztet egyéb, mint a lesült arca s a villogó szeme. A haja s a szakála is feketének látszott, talán a fehér flanell-kabátjától. Összefont lábbal támasz-

kodott a falnak és leplezetlen unalommal ásított egyet-egyet a feketeszalagos szalmakalapjába, — a fehér foga kicsillogott mögüle, mint valami vadállatnak. A nyaka még erősebb lett s a bajusza sűrűbb, különben alig változott. A viselkedése sem változott; az asszonyokat ugyanavval a félig gúnyos, félig vágyakodó pillantással mérte végig, ami nekem mindig olyan volt, mint egy-egy szívtelen ütés, amit az én féltékenységtől kipiruló arcomra mér. A társasága is a régi volt — ha nem is ugyanazok, de most is ugyanolyan léhűtők, serdülő kamaszok, akik közt könnyű elsőnek lenni, akik táncközben az embert szemtelenül szorítják magukhoz s a csárdás közben a padlót ütögetve, kimerülten bömbölik, hogy sose halunk meg. Most is, hangverseny után is ezt bömbölték s én áldottam a jó végzetemet, hogy nem volt közöttük ismerősöm s a nénivel meg Bélával dobogó szívvel, észrevétlen vonhattam meg magamat az egyik sarokba, a rendező urak sűrű-kabátos háta mögé. Lehunytam a szememet és szerettem volna el-súlyedni ...

— Matild, maga itt van? Engedje meg, hogy én is itt legyek ...

Rémulten pillantottam föl. A nénit láttam, amint gyáván húzódott valami szomszéd mamához és Bélát, amint bőszerűen fölpattanva, sietett ki a folyosóra. Sőt láttam, amint nyugodt mosolygással foglalja

el a Béla helyét s mintha ez a világon a legtermészetesebb dolog volna, odaül mellém, odafordul hozzám, még a legyezőmet is fölemeli, amit Béla rohanása közben odacsapott a helyére.

— Kezet se nyújt! úgy látszik, haragszik. De azért pro forma nyújthatna — úgy tudom, nem szereti a föltűnést. Ne ijedjen meg, nem ismer itt bennünket senki.

Én belőlem kitört a méreg.

—• Hogy mert maga idejönni! sziszegtem feléje, de ő ezalatt már elkapta a kezemet s a másik kezével egy percig végigsimogatta, mint egyszer, sokszor, annak idején.

— Meghíttak s én nagyon unatkoztam. Tudja, nem valami mulatságos dolog olyan magánosnak lenni, mint én vagyok. Azaz, hogy maga nem tudja — úgy látom, gondoskodott társaságról.

Azzal kibiccentett az ablakon a folyosóra, ahol Béla sötét arccal teleledett le egy asztal mellé s egy battéria palack mögül úgy tett, mintha nem nézne reám.

— Takarodjék innen, mert kidobatom!

— Mingyárt édes, mingyárt. Nem is ültem ide egyébért, mint hogy megmondjam, hogy maga ma elragadóan csinos; hogy olyan jó napja van, amilyen az én szegény időmben sose volt; hogy a ruháján meglátszik, hogy valakinek a kedvéért vette magára

s nincs is egyéb hiba a toilettejében, mint hogy nincs virág;a. Látja, ha én volnék a lovagja, erről nem feledkeztem volna meg. A legyezőjéből is kitört egy lap — esküszöm, hogy én még ma sem rösteltem volna a fáradságot, bevinni a városba s a boltosnál megcsináltatni.

— Ha nem hagy békében, szólok a néninek, hogy vigyen haza.

— A néninek! Hát a néni él még! Él még, a foga ép még, most is rám vicsorítja még! — Ezt a nótát az akadémiában hallottam vagy hol, — újabban nagyon művelt kezdek lenni, amióta annyit unatkozom. Azokat a szegény inszurgenseket gúnyolja, akik még visszavonulni sem tudnak tisztességesen.

Szinte sírva fakadtam dühömben.

— De hát mit akar tőlem, mért nem hagy békében!

— Mondom, hogy nem tudok visszavonulni. Matild, magában nincs egy szikra fesseség sem, hogy ilyen tragikusan fogja föl a dolgot. Volt idő, hogy olyan félvállról vett, mint egy polichinelt s olyan könnyen vált meg tőlem, mintha, bocsánatot kérek, a szeretője volnék.

Olyan alázatosan nézett rám, mintha nem is az lett volna, aki. Nevettem a haragtól.

— Tudja, hogy maga orcátlan, hogy lelketlen,

hogy szívtelen, hogy nem férfi, mikor így visszaél az én tehetetlenségemmel és hogy alávaló, mikor én ráfokozok, amit maga tett?

— Tudja, hogy maga komédiás, hogy képmutató és alakoskodó, mikor azt akarja velem elhitetni, hogy a maga nevében beszél? Azt hiszi, nem tudom, kinek az egészségére isznak odakinn?

Önkéntelen odafordítottam a fejemet, ahol Béla egy árva kerti gyertya világa mellett éppen bort öntött a sörös poharába és pipacsvörös arccal magyarázott valamit egy szemüveges úrnak, aki félrecsapott kalappal, az öklére dőlve biccentgetett feléje.

— A középkori lovagok sokkal jobban bírták az italt, — igaz, hogy ők egyszerre csak egyfélét ittak. A középkori sárkányok pedig sokkal jobban őrizték az elbűvölt királykisasszonyokat — igaz, hogy ők tüzet okádtak, nem pedig ...

Ebben a percben újra fölcsendült a zene s a rendezők előre elrekedve kiabáltak: Első négyeshez tessék fölállani! Beleszédült a fejem a levegő fülledtségébe, a szívem dobogásába. A kísértőm pedig fölugrott:

— Matild, ne akarjon tőlem megszabadulni, nem is szabadul meg, hiszen jól látom, hogy még mindig szeret. Nem kíváncsi arra, hogy én szeretem-e még? Itt nem beszélhetünk, pedig én megfulladok, annyira a mondani valóm. Nézze, az a karikalábú vis-à-vis keres, maga nincs engagálva, álljon be velem.

— Megőrült? . . .

— Megőrültem, te is meg fogsz örülni, akarom, hogy megőrülj, hogy belém bolondulj. Jösz, vagy botrányt csapok — s ezzel a karjába rántotta az enyimet és vitt magával. Nem láttam semmit, csak a nénit láttam, amint rémült szemmel meredt utánam, az ablakon keresztül pedig a szemüveges urat, amint fölgorva az öklét rázogatta Béla felé és behal átszótt, amint rekedten kiáltozta: ha én mondom magának, fiatal ember . . .

Nem tudom, hogy táncoltam végig ezt a quadrillet, de tudom, hogy bolond volt ő és bolond voltam én is. Azt mondta, hogy itt nem lehet beszélni s nem akart kevesebbet, mint hogy fogadjam őt titokban magamnál, holnap reggel, amikor a néniék alszanak s Bélának a városba kell utaznia. Apróra bizonyította, hogy senki sem tudja meg s neki semmiféle rossz szándékai nincsenek. Elárulta, hogy már két hete tanulmányozza a terrénomot, tudja minden dolgot és minden viszonyaimat, tudja, Bélával hogy állok s mikor jöhet hozzám látatlan és zavartalan. Esküdözött, hogy főbe lövi magát, ha nem fogadom magamnál s esküdözött, hogy tudja, milyen alávaló ember s milyen méltatlan én hozzám. Ő maga mondta, mit tegyek s hogy bánjak el vele — lefőstötte az én diadalomat, mikor ő megtérve borul lábam elé s most én kergetem el őt, hidegen, szív-

telenül, úgy mint ő kergetett el engem, úgy mint Tatjana elkergette Anyegint, mikor az visszatért hozzá. S eszembe juttatta azokat az időket, amikor jegyben jártunk s ő olvasta föl nékem az Anyegint, amikor még szerettük egymást és nem volt közöttünk senki és semmi. S a sétánál megszorította a karomat, hogy szinte fölkiáltottam s a fülemhez hajolva, egyre suttogott bele, vagy talán csak a forró lélegzetét küldte az eszemre, hogy végképp belebolonduljak. Alig láttam, hogy a szomszédaink összesúgnak, lerogyó térddel, gépiesen vonszoltattam magamat egyik kézből a másikba, amíg visszaértem az ő forró kezéhez s mikor a többiek fölemelt karral kaput álltak s nekünk át kellett alatta siklanunk, én csak azt tudtam suttogni elfúló lélegzettel: hallgasson, az isten szerelmére, hallgasson. De ő nem hallgatott s mikor újra a helyünkön ültünk, egyre beszélt, beszélt, folyton csak beszélt s mikor végre a maradék eszemmel kábultan vánszorogtam a nénihez, hogy menjünk haza, ő ugrott oda mellém s ő vetette a vállamra a galléromat. A karjába kellett kapaszkodnom, hogy el ne ájuljak s csak homályosan emlékszem Bélára, amint, mikor a kapuból visszánéztem rá, éppen a gyertyatartót akarta a szemüveges úr fejéhez vágni, akinek rémülten vetette magát a nyakába egy természetes hölgy és kétségbeesve si-

koltozta: Ignác, neked három gyereked van, neked nem szabad meghalnod! . . .

Két hét múlva megint sírva borulhattam a Béla vállára. Mert megint nem én kergettem el a z t az embert, megint csak ő kergetett el engem.

Sanyika nagy

Sanyika álmélkodva állt meg a tükör előtt. Magas állótükör volt, mégis előre kellett hajolnia, hogy meglássa magát benne, bajuszosan, hosszú nadrágosan, kemény gallérosán, órásán, mellényesen, apikásan. Hamar végigtapogatta, két kézzel, kabátját — mellényét. Kívül, belül, fönt, lent: mindenütt tele, volt zsebekkel; oldalzsebekkel, amikben bőrtárca volt és szagosított zsebkendő, apró zsebekkel, amikben aprópénz volt, meg körömráspoly, meg szivarvágó kés — s az óralánca végén kis iránytű fitygett. Semmi kétség benne: Sanyika meglelt ember; nagy, mint a többi nagyok.

Tudni kell, hogy Sanyika semmit úgy nem szeretett volna, mint éppen azt, hogy nagy legyen. Nem szeretett kis fiú lenni. Nagy és erős szeretett volna lenni, hogy mindent maga végezhesen el, mindent maga szerezhessen meg, senki segítségére ne szoruljon, senkinek ne kelljen engedelmeskednie. Szeretett volna nagy lenni, hogy a szekrény felső polcáról a csokoládét maga tudja levenni s ne kelljen a frajlájnától lekönyörögnie, Szeretett volna nagy lenni, hogy

írni és számolni tudjon apa íróasztalán s hogy mikor a Mancika megbetegszik, ne kelljen éjszakának idején nagyanyáékhoz áthurcolkodnia s hat hétig nem játszhatnia húgocskájával, nehogy elkapja a betegséget. Szeretett volna nagy lenni, hogy legyen pénze megvenni minden játékot. Ezt szerette volna — s most íme nagy volt.

Eleinte nem hitt szemének. Körülnézett, hogy nincs-e ő valahol s nem valaki más-e az, akit a tükörben lát. De a tükörbeli nagy is körülnézett, szakasztott úgy — aztán meg, ahogy végignézett magán, ugyanolyan hosszú nadrágot, kézelőt, fekete cipőt látott kezén-lábán, mint a tükörbeli nagyon, ő volt az, ő nőtt meg így — maga se tudta, hogy és mikor. Csak arra emlékezett, hogy apika íróasztalánál játszott a nagy bőrszékben. Onnan jött át ide, anya szobájába, a nagy tükör elé. Ezalatt történhetett a nagy változás — azaz, hogy nem is változás. Mert éppen csak hogy nagyobbnak látta magát Sanyika, bajuszosnak, nadrágosnak. De érezni ugyanannak a Sanyikának érezte magát, aki annakelőtte volt. Semmivel sem erősebbnek, semmivel sem okosabbnak. S örülni sem örült annak, hogy nagy. Odakünn süttött a téli nap s bundás szép nénik s felparádézott kis gyerekek sétáltak az utcán. De neki olyan volt a kedve, mint mikor esik az eső és fúj a szél.

Átment a harmadik szobába, amelyik az ő szo-

bája volt, meg a Mancikáé. Nem kellett felágaskodnia a kilincshez, inkább le kellett nyúlnia, hogy megnyomhassa. A hintalovon egy kis fiú ült, akkora, mint nemrég még ő volt s ezt mondta neki: isten hozott, apikám! A főzőedényvel pedig ott játszott a Mancika, aki most tanul a frajlájntól németül s az is azt mondta neki: Guten Tag, Pappa, was hast du mir gebracht! Odament a szekrényhez, hogy levegye a polcról a csokoládét. De ott állt anyika és az ezt mondta: Ugyan, Sándor, hogy lehet öreg napjaira ilyen torkos? Csak nem eszi el a gyerekei elől a csokoládét!

Azt is mondta Sanyika:

Kérem, Sándor, adja ide a konyhapénzemet!

Sanyika benyúlt a belső zsebébe s kihúzta a bőrtárcát. Kinyitotta, de abban csak két névjegy volt, aztán egy piros kártya meg egy barna kártya, három postabélyeg, de semmi pénz. Anyika elkezdett sírni és azt mondta:

Hiszen magának már megint nincs pénze! Nyilván elkártyázta a kaszinóban! Menjen a hivatalba és keressen pénzt!

Sanyika busan kiment az előszobába és felvette apika bundáját és kemény kalapját, ami éppen jó volt neki. Egy ember állt ott s a kezében valami írást tartott. Kérem, nagyságos úr, ezt a kis számlát hoztam, azt mondta. És Sanyika azt mondta neki,

hogy nincs nálam apró, jöjjön máskor. És az ember haragosan morgott, becsapta az ajtót és Sanyika igen félt tőle, pedig nagy volt.

Az utcán sok emberrel találkozott, aki mind ismerős volt vele és azt mondta: Az isten áldja meg, Winkler úr, mi lesz már azzal a pár forintomal? Vagy azt, hogy: Az isten áldja meg Winkler úr, segítsen rajtam, mert nem tudok enni adni a gyerekeimnek. Sanyika úgy félt tőlük, mint a tüztől, pedig nagy volt. A villamoson is pénzt kértek tőle; amit játékokat meg akart venni, azért mindenért pénzt kértek, pedig az aprópénze mindjárt az elején elfogyott. Mikor megállította az embereket, hogy kérjen tőlük, azt mondták. Nem takarodik'? Mindjárt bekísértetem a rendőrrel! Sanyika azt mondta: de kell csokoládéra, meg zöld borsóra a kis fiamnak, meg a kis lányomnak. Ők meg azt mondták: minek a szegény embernek gyerek? És mind akartak tőle valamit és mérgesen néztek rá, ha nem tette meg.

A hivatalban, az első szobában ott állt a János szolga és azt mondta: Az isten áldja meg, Winkler úr, miért jár be ilyen későn'? Az öreg már háromszor kereste. Sanyikának, pedig nagy volt, úgy dobogott a szíve, mint mikor a kéményseprő azt mondja, hogy: jó napot, nem füstöl a kályha? Sanyika levette apa kabátját s beült a szobába az íróasztalhoz. Egy szakállas, pápaszemes ember jött ki hozzá és az

azt mondta: Ha ez még egyszer előfordul, akkor le kell mondanom az ön szolgálatairól! Sanyika úgy érezte, hogy ezt az embert meg kellene verni. De semmi erőt nem érzett magában, inkább sírni szeretett volna, de szégyelte magát.

Aztán elkezdett írni és számolni. Tudott. De nem örült neki, inkább fáradt volt tőle. Az ujjai meggémberedtek s a számok összefolytak a szeme előtt. Igen szeretett volna a Mancikával játszani.

Haza is ment. A kapuban kinn állt a házmester és azt mondta: Jó, hogy jön a nagyságos úr! Most vittem fel a doktor urat; a Mancikát meg az Anna vitte el az öreg nagyságáékhoz. Úgy látszik, baj van a kis fiúval.

Sanyika rohanva ment be a gyerekszobába. A kis ágyban ott feküdt a kis fiú és nem lehetett ő vele sem játszani. Piros volt a képe és zihálva pihegett. Anyika tágra nyílt szemmel nézte a doktor bácsit, aki az ablak felé tartotta a lázmérőt és csóválta a fejét. Sanyika rémülten vont a félre egy sarokba.

Doktor bácsi, inkább keserűt gurgulyázok, inkább megiszom az orvosságot, inkább megeszem a sárgarépat és nem játszom a virgácsal és a Mikulással, csak ez a kis fiú ne legyen beteg és még egyszer rám ne vessen! Nézze, doktor bácsi, én most nagy vagyok és mindent megtehetek, amit akarok és nem

kell félnem senkitől. Mondja meg, hogy mit tegyek, hogy ez a kis fiú meggyógyuljon!

A doktor hácsi csak csóválta a fejét és azt mondta: Kedves barátom, itt te nem tehetsz semmit. Férfi vagy és el kell viselned, amit a sors rád mért!

Sanyika irtózatosságot kiáltott és sírva borult le az asztalra, olyan erősen, hogy megütötte bele a homlokát. Odakapott és körülnézett. A börszékből ült apika íróasztala előtt s megint olyan kis fiú volt, mint mikor utoljára játszott itten. Mellette állt anyika és nevetve kapta föl a karjába. Az mondta: Megütötted magad, Sanyikám? Látod, mondtam, hogy játszszál inkább a magad asztala előtt — ráérsz még itt ülni, majd ha nagy leszel! Rosszat álmodtál, hogy így felijedté!

Sanyika nem felelt, csak szorosán átölelte anyika nyakát. Anyika átvitte a gyerekszobába s odaemelte a szekrény polcához, hogy maga vegyen a csokoládéból. Mancika a főzőedényével játszott s apika is ott állt a szekrénynél. Sanyika letört egy darabot a csokoládéból, de nem ette meg, hanem apika szájába dugta. És azt mondta:

Egyél, apikám, ne félj; nem eszed el a gyerekeid elől!

NÉPEK ÉS HELYEK.

A japán pörgettyű

(1904.)

Csuzima után három nappal, mikor kiderült, hogy Togó már nyolc hónap előtt arra és a szerint készülődött, hogy a balti flotta kénytelen lesz a koreai szorosba bekerülni s ő ott két tűz közé veheti — a világ legnagyobb tengeri diadaláról szóló hírek olvastára, arra az adatra, hogy az öreg japán békésen átaludta a csata előtt való éjszakát, hogy a csatában tengeralatti hajók voltak a döntők s a japán flotta hetekig tudott a muzampói kikötőben lappangani a nélkül, hogy a mai hirszolgalatos világban azt valaki is megtudta volna: a csata rémképeitől népes álmaim közepett, hirtelen felbukkant előttem annak a fiatal japán újságíró kollégának a képe, ki a saint-louisi japán kiállítás egyik padján mosolyogva fogadta felkínált szivaromat és lelkes bókjaimat:

— Köszönöm, köszönöm, nemzetem nevében, a magam nevében — de mondja, kérem, miért tekinti kegyed azt olyan rettenetes geniálitásnak, hogy a mi fajtánkbeli emberek, akik elvégre szintén emberek, sőt kultúremberek, meg tudják tanulni és csinálni mindazt, amit meg tudnak tanulni és csinálni

a fehér hajóácsok, vegyészek, asztalosok és admiralisoké!

Csakugyan, miért tekintjük annak? A japán, ez most már bizonyos, igen geniális fajta. De ez a genialitás: ez miért volna csoda? Ez a hit s ez a csodálkozás nyilvánvaló kultúrgőg a mi részünkről, — tudománytalan elfogultság, mely a kultúrának csak egy formáját hajlandó elismerni: a nyugatit. Egyben magunknak is eléggé való meg nem becsülése. Mert kétségtelen, hogy a nyugati népek is igen-igen geniálisak voltak, hogy az ezer usque ezerötyszáz év alatt, melynek előtte javarészt vérvívó és félig-meddig barlanglakó vadállatok voltak, akik sokkal nagyobb kínnal és sokkal értetlenebbül illeszkedtek bele a pusztuló görög-római-zsidó kultúrába, mint ma a japánok a virágzó európa-amerikaiba: hogy ez idő alatt kitalálták, kifejlesztették s életük részévé tették mind a csodálatos tudományokat és készségeket, melyeket a boldog japánok negyven év óta azon készen és kidolgozottan vehetnek át, tisztára mint megtanulni való és meg is tanulható ügyességeket. Arait egyszer Disraeli vetett oda gőgösen az ő zsidó voltára célzó angol uraknak, hogy: igenis zsidó vagyok, vagyis az én őseim már királyok, költők és hadvezérek voltak olyan időkben, mikor az urak apái még füvet ettek és négykézláb jártak: az áll nagyjában a japán-európai viszonyra is, ám — ezt nem szabad

elfelejteni — legalább is akkora dicsőségére az angolnak, az európainak, az amerikainak, mint a zsidónak vagy a japánnak. Mert mentül igazabb, hogy a mai európai és amerikai népek még gyámoltalan vadállatok voltak olyan időkben, mikor a zsidók, az indusok, a kínaiak s a japánok már emberek és műveit emberek voltak, annál nagyobb dicsőségük e vadaknak, hogy — történelmi szemmel nézve igen rövid idő alatt s a régi kelettől és Rómától meg Athéntól átvett műveltségnek igen kevés segítségével, sőt ettől sokszor mint békótól szorítatva: mégis olyan hatalmas műveltséget és életre való készséget tudtak kitalálni és kialakítani, melyeket náluknál sokszorta régibb és sokkal régebben művelt népeknek meg kell tanulniok s mintegy új bőr gyanánt kell a maguk régi, tisztos, megszentelt bőre helyett magukhoz váltaniok, hogy a történelem versenyében megállhassanak vagy éppen győzedelmesek lehessenek. Ennyiben tehát nem volt igaza az én mosolygó kollégámnak.

De viszont mosolygásában igaza volt — maga ez a mosoly már testet öltött igazság volt. Ahogy a mai japán mosolyog, még a hordárja, a pincérlánya, a cirkuszbeli akrobatája is, akikkel a Japánt nem is járt nyugati ember találkozhatok már hol itt, hol ott, Európában és Amerikában: úgy csak olyan emberek mosolyoghatnak s ilyen beszédes némaságba

csak olyan emberek izomzata tud szétszaladni, akiknek már hetvenhetedik öregapjuk is lelki életet élt s ennek testi kifejeződésében eljutott legalább is addig a kezdőfokig, ahol a művelt ember a többi állatoktól, a nevetni nem tudóktól s a többi emberektől, a csak röhögni tudóktól, elkülönбöződik. Nem vagyok gyerek s nem gondolom, hogy minden japán ember csupa nemesség és csupa költészet. Sőt a japán mosolyt sem szeretem: mindig egy igen kevésbé magasrendű férfiúnak, az osztrák Körber doktor úr ő excellenciájának mosolyára emlékeztet, a tipikus Stréber és Schleicher bürokrata mosolyára. De végre is a Stréber, a Schleicher, a bürokrata is kultur-produktum. Azt sem mondom — bár senki az enyémnél értékelőbb szemmel nem nézi a japán művészetet, a japán kertészetet, a japán fegyelmet és emberséget — hogy a régi, 1868 előtti japán kultúra túlságosan magasrendű kultúra lett volna. Akik a politikában csak a hübérésig, a hadi technikában csak a dárdatetésig, az élet értékelésében csak az öngyilkosságig tudtak a maguk erejéből és ázsiai szomszédaik iskolájában eljutni, azoknak kultúrája nem a legmagasabb rendű. De volt kultúrájuk és pedig rég időktől fogva s e kultúrának, ha nem is a legmagasabb rendű, véghetetlen nevelő hatása van nemzedékről nemzedékre, még testi nevelés dolgában is. A nyu-

gati ember előtt ez akkor világosodik meg, ha elnézi a cirkuszban a japán birkózókat, akrobatákat és szemfényvesztőket. Démoni, kísérteties, majomszerű készség és ügyesség ez, melyhez képest a nyugati mozdulat s a nyugati izomzat esetlen, otromba, nyers és kidolgozatlan. (Mellesleg szólva: a majomszerűség nem szól ellenem; a maga kultúrájában, a fán való mászkálásban és ugrándozásában a majom is kulturállat és szervezete sokkal tökéletesebben hozzáalakult ehhez az életmódhoz, mint nekünk, ősi fáinkról talajra leszállott félmajmoknak, kiknek teste még mindig nem eléggé alakult hozzá a földön, völgyön és hegyen való járáshoz és éléshez.) Mikor a japán akrobata egy kifeszített vékony szál fonálon úgy szalajtja végig a szabadon forgó s éles hegyű pörgettyüt, ahogy a mi gyerekeink az ő csigájukat sík földön sem tudják, vagy ahogy ugyanilyen vagy egyéb efféle ügyességekkel remekel az indus szemfényvesztő: mondom, a nyugati vagy nyugatra sodródott ember előtt hirtelen megvilágosodik, hogy e testi ügyességnek e népekben hatalmasan s ezredévek óta nemzedékekről nemzedékekre szálló hagyomány és foglalatosság gyakorlatában kidolgozódott testbéli dispoziója és készsége van meg, mely képessé teszi őket arra, hogy bizonyos technikákat és ügyességeket, melyeket nem ők találtak ki, mégis, ha azokat készen és kidolgozottan átvehetik és átért-

hetik, talán még jobban és még ügyesebben gyakorolhatnak, mint azok a népek, akiknek génusza e mesterségek, e készségek és szerkezetek kitalálásában remekelt. Már 1868 előtt is, mielőtt az európai műveltséget átvették, a japánok teméntelen idők óta iparüző, kereskedő, művész, katona, filozófus és álladalmi életet élő nép voltak. Kifejlődött bennük, óriási és roppant régi gyakorlat révén a számítás, a higgadtság, a fegyelem, az összetartás, az önmegtagadás, a testi ügyesség, a szerszámokkal való bánni tudás tulajdonsága és képessége — tulajdonképpen sokkal erősebben, mint náluknál sokkal rövidebb ideje kulturéletet élő nyugati népekben. Mikor tehát hirtelen átvették a nyugati kultúrát s a nyugati technikát, melyeknek gyakorlásához éppen számítás, éppen higgadtság, fegyelem, összetartás, önmegtagadás, testi ügyesség, szerszámokkal való bánni tudás és egyéb ilyen tulajdonságok és képességek kellenek, melyek az ő rég kidolgozott testükben és lelkükben tulajdonképp sokkal magasabb fokon vannak meg, mint a nyugati testekben és lelkekben: éppen nem csoda, hogy ezek a roppant ügyes, értelmes és fegyelmezett emberek, ezek a végtelenül gyakorlott birkózók, dárdavető, takácsok, csontfaragók, kereskedők, politikusok és filozófusok csak olyan, vagy akár jobb hajóácsok, vegyészek, gépmunkások vagy admirálisok, mint a mi nyugati ilyen mester-

ségbeli embereink. A muszka generálison meglátszik, hogy apái, nem is nagyon rég, földműves parasztok voltak, kiknek elméje nem sokat élesedett, teste semmi finomabb vagy pepecselőbb munkában nem gyakorlódott, — a japán bakán meglátszik, hogy ősei teméntelen idők óta kertészek, kalmárok, katonák, takácsok, nyergesek, szíjgyártók, esztergályosok, selyemhímzők s mi egyebek voltak, kiknek elméje megélesedett, teste kiügyesedett, lelke tudatossá edződött e régi nagy iskolában.

S meglátszik az orosz-japán háborún is. S mint ahogy meglátszik a kínaiaknak: nem ugyan háborúin, mert ebben tökéletlenek, de például diplomáciáján, melynek atyamestere, az Öreg Li Hung Csang, az egyetlen eleven ember volt, aki a mi Andrassy Gyulánkon kívül a nyugat nagy Bismarckjának imponált. Gondoljuk el, hogy Magyarországot ma hirtelen tenger folya körül s ezer esztendőre elzárna bennünket a többi világtól s annak tudomása elől. Ezer év múlva aztán hirtelen rajtunk ütne az idegen világ, mint ahogy rajtaütött 1868-ban Japánon. Ha ez ezer esztendő során a mi enclavénkban kifejlődött vagy tovább fejlődött bizonyos műveltség s e műveltséggel bizonyos testi és lelki diszpozíciója az embereknek: akkor e z e k e n fordulna meg, hogy az új világban meg tudánk-e állani. Ha az a világ vizén járó lesz: nagy könnyűségük lesz benne

a tiszai és dunai halászoknak. Ha az a világ az intenzív földművelés világa lesz: nagy helyük lesz benne a bolgár kertészeknek. Ha a világ ravaszkodó és marakodó világ lesz: nagy erővel állatnak meg benne bennünket a mai fiskálisok késő unokái. És így tovább.

Ezek a japán generálisok és admirálisok szakasztott úgy kormányozzák a hadi kockát, mint a japán ügyeskedők a cirkuszi pörgettyűt. Ez azonban kevesebbet von le a japán generálisok és admirálisok érdeméből, mint amennyire önkéntelen kalapot emel tet velünk a japán pörgettyű előtt.

Konstantiná- poly

(1903.)

Aki meg akarja érteni a búr háborút, nézzen le egy kicsit Konstantinápolyba. Két világrésznek természetűl fogva legtökéletesebb kikötője, legalkalmasabb stratégiai pontja, legkinálkozóbb diplomáciai fókusa. S erre a pontra ráfekszik ez a boldogtalan nép s míg maga hasznát nem veszi, a világ használata elől is elzárja. Amig csak itthon, újság vagy könyv papírján látod ezt, talán nem izgat, sőt igazában tudomásul sem veszed. De ha odalenn a civilizálatlan állapotok apró tűszúrásai formájában a magad bőrén tapasztalod; ha, aki Európában megszoktad magad körül az uraság s a hatalom egyszerű formáit, odalenn népet látsz, mely sem élni, sem meghalni nem tud; birtokban levőket, akik maguk érzik magukat zselléreknek; derék, tisztos, jószágos embereket, kik mégis gazabb dolgokat követnek el a legsötétebb orgyilkosnál s míg egyfelől hatalmuk végtelen, másfelől kevesebb biztonságban élnek a mezei

nyúlnál: önkéntelen feltámad benned az érzés: nem, ez tovább így nem maradhat. Ez az érzés uralkodik nemcsak az ideszáműzött európain, de az ide bebörtönzött törökön is. (Ez betű szerint így van; útlevél nélkül Törökországból kijutni nem lehet s török alattvaló, főképp, ha előkelőbb ember, csak a szultán kegyelméből kap, ha kap, útlevelet.) Beszélni nem igen mernek; aki szabadabb szót ejt, arról biztos lehetsz, hogy agent provocateur, ki meggondolatlan nyilatkozatokba akar beugratni. De szemük, mialatt a mélyén ott lakozik a kiirthatatlan gög, megvetés és kicsinylés a tisztátalan nyugat ellen, egyben szinte könyörgő kutyaalázatossággal kémléli a legkisebb, legjelentéktelenebb, leggyanúsabb ismeretlenségű nyugatiban az illető európai nemzet fiát: nem volnátok hajlandók elfoglalni bennünket! . . . Arról a kiszolgáltatottságról, melynek érzése a törököt föl a legmagasabbig egyaránt eltölti, a mi európai lélektanunknak kategóriája nincsen. A Mencsikovok s egyéb muszka ügyvivők, kik felöltöben s lovagkorbáccsal viszik föl a szultánhoz az ultimátumot: a török és Európa között ezek szabták meg az összefüggés formáit. A száz év alatt, mely óta a török ki van szolgáltatva minden idegen hatalomnak, s csak abból tengeti életét, hogy ezek egymás közt nem tudnak megegyezni: a mások könyök- és ököljogának elismerése mélyen belevágódott a török idegekbe.

Annyira elismerik maguk fölött a tolakodás, a bitorlás, a jogtalan követelődzés s az illetéktelen beavatkozás jogát, hogy önkéntelenül lenézik azt, aki nem akar tőlük semmit. Nincs az a jelentéktelen idegen, ki, ha csak egy kicsit ügyes és erőszakos, odalenn figyelmet ne tudna kelteni maga iránt, meghallgattatást ki ne tudna erőltetni, s pénzben vagy egyebekben bizonyos fokig el ne tudná érni, amit tervelt. S így is fogadják az idegent; udvariasan, előzékenyen, nem röstellve másfél óras vagy akár félnapos beszélgetéseket sem, csakhogy kikémeleljék: mit akar voltaképpen, miért jött ide, ahonnan csak elkíváncoznak az emberek? Pénz kell neki? Ordó kell neki? Vagy még több kell neki! S ha úgy tesz, mint ha semmi sem kellene neki: akkor ez nagyon veszedelmes ember lehet — isten tudja, mi kell neki! Ám ha csakugyan és valósággal nem kell neki semmi, akkor számár és senki, akivel kár volt másfél órát vagy egy félnapot ok nélkül elfecsérelni . . . Mialatt gondos baráti kéztől kalauzoltatva gyönyörűséggel s utálattal eltelve botorkáltam Konstantinápoly végtelen szépsége s feneketlen szennye közepett, egyre Gobineau József grófra kellett gondolnom, a leggyönyörűbb lelkek s a legnagyobb tévedők egyikére, akikért olvasni megtanulni érdemes, ötóle származik az a fogyatékos elmélet, mely a történelemben tisztára fajok harcát látva, egyfor-

mán lelkes követőkre lelt a kapkodó dilettánsban, Houston Stewart Chamberlainben, s a kiváló tudományos elmében, Gumplowiczban. Gobineau néhány évig a francia császárság követe volt Teheránban, s ha valahol, úgy keleten támadhat föl az emberben a kultúrképtelen fajtákról való elmélet és meggyőződés. Szó sincs róla: ez az elmélet egyoldalú és elfogult, s az emberi természet abbeli egyoldalúságából és elfogultságából fakad, melylyel az értelmességnek s a műveltségnek csak egy formáját hajlandó ilyenül elismerni: a magáét. De bizonyos, hogy minden fajnak, vagy legalább is fajcsoportnak megvan a maga sajátos, önnön képére teremtett kultúrája; e kultúrák közt eltagadhatatlanok a fokbeli különbségek, és — itt a bökkenő — az idegen, magasabbnak tetsző kultúra végtelen nehezen ragasztható csak fokbeli folytatásul, szerves továbbfejlődésül az úgynevezett alacsonyabbra. Talán mert ez a fokbeli különbség igazán csak látszólagos! Talán mert ez az alacsonyság valóban csak az idegen szem optikai csalódása! Roppant nehéz az ilyesmiben Ítélni, mert éppen ebben a pontban kivétel nélkül mindnyájan érdekelt felek lévén, egyben elfogult bírák is vagyunk.

Olyan állapotok, vallásiak, gazdaságiak, társadalmiak, mint a mai kínaiak, perzsák vagy törökök, fennállottak Európában is, századokkal ezelőtt;

Olaszországban még idegen-uralom formájában is. De míg ezekből a mai jobb állapotok ellenőrizhető természetes fejlődés útján lettek, s míg e fejlődés folyamán a legtökéletesebb termékenyítő képességgel hatottak egymásra a legkülönbféle kultúrák és kulturfokok: ezek a keleti állapotok a legkisebb fejlesztő reformkísérletet is kilövik magukból, mint a test a szálkát, s az állandó idegen befolyás csak állandó megmételtyezés formájában hat rájuk, termékenyítés nélkül. Egy kivétel van csak: Japán — s éppen a japániakról sűtik ki, hogy más fajta, mint a kínaiak . . . Sietek mindehhez hozzátenni, hogy én mindebben a kabbalában és hókuszpókuszban nem hiszek; az állítólag kultúrateremtő árjak közül ma az indusok s a perzsák épp oly kultúrképtelenek, mint a török; hajdanta meg Babilontól Kordováig s Granadáig a ma kultúrképtelen fajok voltak a műveltség megteremtői. A klíma s a föld sem teszi; hiszen a mai kelet helyén volt a hajdani Ninive, Alexandria és Bizánc. Azt pedig egy percre sem szabad elfelejteni, hogy a mai keleti szenny és gyámoltalanság hajdani nagy műveltségről való leszorulás, míg a mai nyugati tisztaság és szépség nem rég volt vadságból való feltörekvés. Még egyszer mondom, hogy csak az idegbeli elfogultság optikai csalódásában támadhat föl az emberben az egész faj-elmélet, de még egyszer hozzá kell tennem, hogy nem csoda,

ha föltámad. Magamban különösen két helyt támadt föl, azon percekben ellenállhatatlan erővel. Az egyik hely a Validehán volt, a konstantinápolyi perzsák hitközségi háza, melynek tágas udvarán látszódtott le a perzsák Ali-gyászoló rettenetes vérünnepe, amelynek során a hívők csoportonként és imádságos taktusra körbejárva, kik a mellüket döngetik, kik lánc-korbáccsal ütlegelik mezítelen hátukat, kik éles handzsárral sebzik meg kopaszra beretvált koponyájukat. Hogy maga ez az önkínzás igazában való mechanikus és egy kicsit komédiás megszokottságához képest mily aránytalanul megrendítően és idegbontóan hat az európaira, arról ne szóljunk. De érdekes volt megfigyelni, hogy ez az ünnep szemmel láthatóan a legnagyobb előkelőség, dísz- és pompakifejtés jegyében állott; a perzsa sah képviselőjében nézője volt a perzsa követ is; végignézte javarészt a diplomáciai kar is, élén Szinovjev orosz nagykövettel, Konstantinápoly koronátlan urával. Nos: a máramarosi zsidó-iskolák köztisztasági, kövezeti és ízlésbeli állapotaihoz kell átnyúlni, hogy némi fogalmunk lehessen arról a fajta pompáról, Ízlésről és előkelőségről, melyet e legfőbb ünnepükön a Hafizok s a szőnyegköltők fajtája kifejtett. Az egyik handzsáros túlságos buzgalmában akkorát talált magára vágni, hogy a koponyacsontja berepedt; másnap, úgy hallottuk, bele is halt. Ez az ember azon

véresen és kábultan egy olyan helyiség lépcsőjére ült le haldokolni, mely fölé túlzás és hízelgés lett volna W. C-t írni — és szemmelláthatóan nem hatott rá: sem az irtózatos bűz, sem a közeledő halál ... A másik hely a szultán kincstára volt, melyet a gavallér és vendégszerető nagyúr külön engedelemmel nyitattott ki a magyar utasok számára. Tudni való, hogy ez a hely a világ egyik legmesésebb értéktára s a kapujánál lázas meghatottsággal türelmetlenkedő utas önkéntelen az Ezeregyéjszaka csodabarlangjaira gondol — bűvös ragyogásukra, szemkápráztató fénytengerükre. Nos, a kapu megnyílik, s az idegen két-három sötét szobán botorkál végig; linóleummal átvont keserves falépcsőkön, s kényelmetlenül elhelyezett üvegszekrények között tekintét közömbösen futtatja végig egy huszonhét krajcáros bazáron, melynek egyes darabjairól utólag hiába állapítja meg, hogy ha nem is az ízlésnek, de legalább is a pénzübeli értéknek igazán mesés kincsei: a huszonhét krajcáros bazár érzésétől nem tud megszabadulni. Hiába minden filozófia — nem tud; sem itt, sem amott; nem, még szemtül-szembe a leghatalmasabb pasákkal és excellenciás urakkal, sőt . . . de ne folytassuk ezt a háládatlan udvariatlanságot. Ettől az érzéstől, legalább én, egy percre sem tudtam megszabadulni, egy helyütt sem. Azaz hogy volt egy hely s egy félóra, amikor nem éreztem. Egy

magaslaton állottam, ahonnan feledhetetlen kilátás nyílik két tengerre s két világrészre, s fölbukkanó történeti emlékezéssel két-három történeti korszakra. Beláthatatlan messzeségig a természet tavaszi előkelőségbe öltözött, s az emberi nyomok: házak, kupolák, ez előkelőséget nem zavarták, csak színezték. Körülöttem rend, kényelem és tisztaság, ami nélkül nyugati ember nem tud már ellenni, mert egyben élete legnagyobb javait is jelképezik: a békességet, a bátorságot, az igazságot s a függetlenséget. Az életre való jog mámora fogott el s könny hullásig megindult meghódolás az emberi nem főséges erő-kifejtése előtt, mely állati rabságból emberi méltóságba tudott fölvergődni, a természet szennyéből, vakságából s kegyetlenségéből a műveltség tisztaságába, tudatosságába s irgalmába. Ez a hely a skutaribeli angol temető volt.

Belgrád

(1908.)

Béka brekeg, kutya ugat, kacsza hápog, liba gágog, tehén bög, kecske mekeg, bárány béget, sertés rőfög, gólya kelepel, fecske csipog és kakas kukorékol. Mindez a hang a hajó fedélzetére hat fel hozzám, part felől, víz felől, ahogy éjjel, reggelig, Belgrád előtt vesztegelvén, egy tábori székben elnyújtózva keresem az álmomat. Hiába. A szúnyogok csípése és zümmögése elől még valahogy a felöltöm alá bújhatok, de ezek a rettenetes hangok áttörnek minden posztón és szöveten. S mind ez a hangzavar, a mocsári és hetivásári faunának ez az egész állati bögedelme meghódol az állatok királya, az ember előtt. Tudniillik: a hajó ebédlőjében egy, egyetlenegy darab ember alszik. Igaz, hogy nagy darab ember; szőke, kövér; cipőjét, kabátját, mellényét levetette, gallérja ott piszkollik mellette az asztalon, a pamplagpárnát feje alá tette és horkol. Horkol, horkol, horkol — vagy, ha úgy tetszik, hortyog. Hortyog

olyan erővel és hatalommal, hogy a hajó velerezeg, remeg“ és meginog; ablakai megcsörrennek, ajtai megrázódnak, palánkjai megrendülnek; a hálófül kékből sápadtan támolyognak fel az emberek s rémülten állnak meg az ebédlő ajtajánál, hogy félve bekukkantsanak. A környöskörül sikoltozó állati hangok, melyek mintegy programzene gyanánt jelen-
 tik Szerbia külkereskedelmét, úgy semmiségbe szégyenülnek e horkolás előtt, mint a belgrádi földvár, mikor alatta megjelenik a Szamos és a Maros osztrák-magyar monitor. Visszakúszom a fedélzetre — alvásról szó sincs. Mellettem egy szerzetes próbált elpihenni — ő is felfohászcodik, s a partról felható villamos fény mellett dült ábrázattal olvasgat breviáriomában. Lenézek a partra: a legszomorúbb el hagyatottságra, melyet Kis-Azsia óta látnom adattott. Hajnalodik, megkezdődik a másnap, tegnap egész nap lenn jártam a városban, bejártam várát, ligetét, sétahelyeit, este elmentem mulató kertjébe — azt hiszem, van némi külső képem róla. Szórnom, szomorú, szomorú. Nyilván bolondság; lenn a part mentén s felfelé a város hepehupáin a házakban pihenő emberek alkalmasint vidámak és gondtalanok vagy legalább is nem boldogtalanabbak a maguk érzésében, mint akármelyik angol vagy francia vagy amerikai polgár; — mondom, nyilván bolondság, hogy nekem elfacsarodik a szívem, de elfacsarodik.

Valami tragikomikum bánata nehezedik rám s nem tudom pontosan megmondani, miféle. De olyas, mint mikor forró vasárnap délután elmegyek a Valerokaszárnya előtt s lehallom a magyar bakák nótáját, — a parasztét, akit itt komisz városi életre fogtak, üres munkába, céltalan fegyelembé, mely egy harapás kenyérral, egy ital borral többet nem termel a világnak. Mily rettenetes ez a mai világ, melyben, hogy egy nemzet disznót makkoltathasson s a hizót eladhassa: álladalomnak kell lennie, hadsereggel, minisztériummal, parlamenttel és királyi családdal, az embereinek kőházakban kell lakniok, az utcáknak rendeseknek kell lenniök, kell világítás, vízvezeték, utcaseprés, főiskola és miniszteri felelőség, kell külön óvatosság, hogy az átkozott idegen kémeket, a követeket és konzulokat valaki le ne találja ütni, mint ahogy megérdemelnék. Nem szabad sem úgy gyilkolni, sem úgy szeretni, sem úgy élni, sem úgy halni, mint az embernek jól esnék, mint ahogy ezen az ősi földön helyes, természetes, hagyományos, megfelelő, egyedül ideülő volna.

Semmitsem szabad — s ez az, amit a nemzetek s az álladalmak szabadságának neveznek, s amiért a hős disznópásztorok tört, kardot és puskát ragadtak, amiért a Karagyorgye ágyúja dübörgött, az Obrenovics pisztolya csattant. Ahány hatalma van Európának: mind regulázza ezt a kis országot, mióta

a töröktől megszabadult. A legmeghatóbb s a legmulatságosabb az a tekintély, melylyel a mi zülött monarkiánk e kis nemzetre ránehezedik. Az embernek eszébe jut az öreg zsidó tőzsér, akinek a fia már magyar úr volt s anno Schmerling vagy főispán volt vagy (nem tudom biztosan) nem akart főispán lenni — elég az hozzá, hogy mikor az öreg úr valami gazdasági dologban audiencián járt a császárnál, dolguk végeztével ő felsége még megállította: Mondja kérem, mi dolog ez a maga Adolf fiával — hiszen az az én kormányomnak komoly kellemetlenségeket okoz?! Az öreg úr tiszteletteljesen elnevette magát, de nem felelt. A császár egy kicsit megboszankodva kérdezte, mit nevet. Azon nevettek, felelt az öreg úr, hogy micsoda kormány lehet az, amelyiknek az én Adolf fiam komoly kellemetlenségeket tud okozni! A kakas is úr a maga szemétdombján — erre lefelé mintha mi volnánk az urak.

Pedig tulajdonképp nem is szemétdomb, legalább szószerint nem, — ez a megható benne. Júniusi napon voltam lenn, rekkenő forróságban, s a város ragyogott a rendtől s a tisztaságtól. A rendőrökön s a katonatiszteken a posztónadrág felett vászonzeke és vászonsapka (igen szép és mutatós a, gondolom, lovastiszteké: fehér sapka és zeke a buggyos meggyszín nadrághoz s fekete csizmához),

és, bár hétköznap van, rendre aznapi mosású és vasalású. Estefelé is a Kalimegdán sétaterén, ahol hat óra tájt az egész város úri népe megfordul s az udvarlók, kivált a katonatisztek, oldalt álldogálva szegik be a széles sétautat, míg a nők előttük elvonulnak: a katonatisztek zekéi, a nők mostani divatú átlátszó patyolatblúzai és búbos fejkötő (a lingerie kalapok, melyeket valóságos uniformis gyanánt hordanak s fehérlik tőlük a Kalimegdán s a fogadók étkezőudvara s a kocsmák terrasza) mind csakúgy havadzanak a frisseségtől s a tisztaságtól, — csak az átható nehéz izzadságszag, mely a levegőt elteli, vall rá egy és más hiányosságra, s az is feltűnő, hogy az uszodában ily forró napon menyire nem kell verekedni fülkéért. Nincs az a gazdasszony, aki úgy kisöprögetné a lakását, mint ahogy fel van söprögetve minden talpalatnyi helye a belgrádi várnak; még valami rettentő mélyre fűrt római kúthoz való lemenet a sziklatalajba bevágott s végét alig érhető hűvös és sötét pincegádor is éppen csakogy nyirkos, de ahogy a faggyúgyertya megvilágítja: szintén tisztán és rendben tartott. Micsoda Európa ez ahhoz a piszokhoz és életveszedelemhez képest, aminő közepett az ember Konstantinápolyban felmászik a galatai vagy a szeraszkiek-toronyba, a szennyes lépcső legfoka fellett végül még egy szál lengő és vásottfokú lajtor-

jávai, mely isten kegyelmére odatámasztva áll a tá-
 tongó mélység felett! Katonaság és rendőrség fe-
 gyelmezett és tisztességtudó; a vasútnál is ilyen az
 útlevel- s a vámvizsgálat; a villamoskocsik is jók s
 rendes rajtuk a szolgálat; éjfél felé homályos utcá-
 kon asszonyokkal róttuk a nehéz járású kövezetet,
 és semmiféle kalandunk nem történt, sem az utcán,
 sem a Kolarac nevű mulatókertben, mely csöndes
 unalomra és családias Hiedelemre vetekszik a gráci
 sétatérrel. Csak az a hódító tekintet, melylyel a fér-
 fiak az asszonyok szemébe néznek: az vall a Bal-
 kánra, viszont ez már Budapesten is így szokás s az
 asszonyok nem esnek tőle kétségbe, — annál ke-
 vévsbbé, mert a belgrádi férfiak feltűnő szép embe-
 rek; a katonatisztek megtermettek, karcsúak és de-
 liek; lesült cigányképükkel s egy kicsit parasztos
 vonásaikkal olyasfélék, mint a mi szép kunsági le-
 gényeink. Az átszaladó idegen, aki csak legkülsőbb
 külsőségekből Ítélni, egypár apró vonásban találja
 meg azt, amin elmosolyodjék. Teszem abban, hogy
 a város legelőkelőbb fogadójában két embernek csak
 egy mosdótálat adnak, s kérésre sem lehet még
 egyet kapni, — vagy hogy a kávéházában reggel
 hét órakor még csak három-négy vendég lézeng
 ugyan, de ez a három-négy ember olyan hangos,
 hogy Londonban egy meeting sem volna zajosabb.
 Vagy: a sarkon kinnáll a rendőr, gögősen nézve

végig a járókelőkön, különösen a kocsisokat nézi végig olyan szemmel, mint a káplár a bakát. De megy arra olykor egy-egy úri ember, akinek viszont alázatosan szalutál — lehet, hogy miniszterek vagy talán városatyák — s ezek aztán nem köszönnek neki vissza, még csak egy ujjal sem bökkik meg a kalapjuk karimáját, mint ahogy nálunk már a sipntcai háziúr is visszaköszön még a viceházmesternek is. Látnivaló, hogy itt valaha féktelen és lélektelen uraság és szolgaság járhatta, s nálunk már a csendőr kényére adott kolompár cigánynak sincs olyan halálfiélelmesen alázatos ábrázata, mint aminél a topcsideri park korcsmájában a tárogatós cigány a dinárokat — azaz hogy dehogy dinárokat, jó ha tízpárásokat — betányérozza. Olcsó lehetett itt valaha az élet s keserves a megélhetés! S talán most sem sokkal drágább és sokkal könnyebb. Pascinnak, a geniális Pascinnak, aki maga is balkáni ember: annak a rajzai lehelnek olyan perverzus meggyötröttséget, mint aminek színeit, vonásait, páráit itt mindenén rajta érzem: renden, tisztaságon, mosolyon, vidámságon, kényelmen, gazdagságon, műveltségen, európaiasságon — igazán nem tudnám okát adni, miért, igazán nem tudnám egyenkint megmutatni, hol és miben. Még a nap is olyan nehéz forrósággal tüzel itt, hogy az izzadság kevés, de kövér

zsírcseppekben ül ki az emberek homlokára, mint a halálos verejték.

A Kolarác-kert apró színpadja előtt a vedlett hegedűsök a Schubert Standchenjét játszzák, keservesen és hamisan. A függöny felgördül, s valami számár német gartenlaubés vígjátékot adnak szórazottan, szolgálóformájúan, s a sűgót jobban halalani, mint a színészeket. Aztán kuplék következnek — ezek már ügyesebbek és élénkebbek, végűl pedig valami jelenetűfele, melyben egy tatár- vagy törökformájű bíró tesz igazságot zsidó kalmárok között, még pedig török vagy törökös zsidók lehetnek, mert turbánjuk és hosszú köntűsűk van. Ezt kitűnű mimikával adják, huncut vidámsággal — hogy szláv beszédűkben mi a zsidózás, azt persze nem értem, de kihallom az éneklést, a gutturális r-hangot, s végűn felér a francia vagy az olasz mimikával, ahogy a zsidó imádság kézzel, lábbal, nyakkal és lábujjhegyre állással való kántálását kifigurázzák. Látnivalű, hogy ez közelebb áll hozzájuk, mint a Stándchen s a Gartenlaube, s a két hatás közűl, mely körülöttűk viaskodott: az osztrák s a török hatás közűl a gyűlűlt török több talajra talált. Az osztrák hatás csak a kávéházakra rajzolódott le, a m i l i c h b r ó t r a s a Thonetszékekre, de a török hatás még mélyen benne van a lelkekben — alkalmasint a testekben is. Szó sincs róla: a keleti nyomás csökkenű-

ben van — igen lassan, de egészen bizonyosan ez a világ is közeledik a nyugat felé. Vergődések és vonaglások közepett megy ez is végbe, mint minden születés, de végbemegy. Nagyon jól el tudom gondolni — s ahogy fennvirrasztottam az osztrák-magyar hajó tiszta és európai fedélzetén, apróra el is gondoltam — hogy a mi monarkiánknak, majd ha a saját problémáival elkészült (mert csak elkészül majd velük) nagy hivatása lesz még e világnak, úgy a magunk, mint a maguk hasznára való kiépítése körül. De sok munka lesz még addig — méltó úgy a mi világunk, mint a szerbség legnemesebb elméinek legdicsebb hazafiságának fáradtságára s töprengésére. Mi, akik oly közel élünk e világhoz s a multaknak annyi az övékkel rokon sebétől vérezünk: mi bizonyára ne nézzük e fejlődő és küzködő világot azzal az ostoba dölyffel, melylyel a civilizációba végképp beleszokott nemzetek fiai nézik. Végre se feledjük, hogy a műveltség s a polgárosultság csak akkor nagy, természetes, elhagyhatatlan jó, mikor már megvan és megszokták — de amíg hozzájutnak, sok kedves megszokásról kell lemondani, sok drága kényelmet kell feláldozni, sok nehéz terhet kell vállalni. Én fanatikusa vagyok a műveítésnek s a fejlődésnek, s beteg vagyok minden nehézkességtől s elmaradtságtól, de azért, ahogy a belgrádi főutcán a dolgos polgárság déli napsütés-

ben hazafelé sietett, végtelenül meg tudtam érteni egy pár okos és kimerült arcot, melyre mintha ez lett volna írva: Mily szép a civilizáció! mennyire szükséges civilizálódni! kell civilizálódni! siessünk civilizálódni! — de a fene ette volna meg azt a gazembert, aki a civilizációt kitalálta!

Amerikai vonások

(1904.)

1.

Amerika az első két-három hét alatt sokkal jobban elképeszti az idegent, hogysen joga volna írni róla. Nekem már régen feltűnt, hogy Amerikának köztudomás szerint meglévő nagyszerűségeihez s különlegességeihez képest jórészt mily szegényesek, üresek, néhány mindig visszatérő adomára korlátozottak az amerikai útleírások. Még elmés, műveit, jó szemű s jó tollú írók is többnyire ellaposodnak, sőt ízetlenek s unalmasak, ha Amerika kerül tollukra. Ez furcsa jelenség, mit csak akkor ért meg az eraber, ha maga is Amerikába kerül. Az amerikai ember másképpen él, mint az európai, még az angol is. Zárkózottabb, belsőbb életet él; indulatainak titokban hódol, kifelé csak vallásos felét fordítja; élete a klub, a család s az üzlet körében telik el. Az idegen, kit — akár, mert kerüli az effélet,

akár, mert nem tudott ajánlást hozni — sem családba, sem klubba be nem vezettek, s üzleti érintkezésben sincs az ottvalókkal, két-három hét múlva sem ismer Amerikából többet, mint a legkülsőbb külsőségeket; a fogadót, hol az ördög sem törődik vele; a villamos kocsit, mely elszalad előle, a siető járó-kelőket, kik nem felelnek kérdéseire, a korcsmákat, ahol nem értik a beszédjét s a termes vasúti kocsikat, amiken úgy él, mint a bosnyák baka a magyar ezredben: éjjel-nappal, sülve-fölve együtt van egy csomó emberrel, aki mind ismeri egymást, csak őt nem akarja ismerni. Ha nem megátalkodott természet: csakhamar lemond arról, hogy ismerkedni próbáljon. Az az angol beszéd, amit ő otthon tanult: a szép, kicsiszolt londoni angolság idekűnn nem ér semmit; az amerikai, kivéve talán a legeslegműveltebbeket, az ő saját dialektusa szerint beszél, ami ugyan inkább kiejtésbeli, mint nyelvtani különbség, de az idegen számára úgy aránylik az angol beszédhez, mint a plattdeutsch a hochdeutschhoz vagy valamely patois az Isle de France nyelvéhez. Mi marad még számára? Az újságok? Ezek, még a legkülönbek is, alig egyebek igen kitűnően és bőkezűen szerkesztett hírszolgálató és hirdetésterjesztő vállalkozásnál; frissen megtalálni bennük minden házasságtörést, zsarolást, öngyilkosságot vagy grófi házasságot, ami az aznap szenzációja — de végre is

ezek a szenzációk alapján egyformák, csak a bennük szereplő nevek változnak; az élet nem oly változatos, hogy eseményei és intézményei négy-öt székében ne volnának összefoglalhatók — s így esik meg, hogy a pedig valamennyien kottériák és pártok kezében levő újságok inkább nézvéen a hálósobák függönyei, mint a politikai élet kulisszái mögé, még a legelmésebb, legfigyelmesebb és legjobb szemű idegen sem olvas ki belőlük sokkal többet, mint azt a bizonyos három-négy adomát, ami kérlelhetetlenül visszatér minden amerikai útleírásban. Amerika a politikában él, s mindenén a politika uralkodik — s a kép, melyből a politikai vonások hiányoznak, eo ipso hamis.

Erről az óriási világról, melynek nincs egyetlen intézménye sem, beleértve a fogadókat is, ami csak egy kevéssé is számolna az átutazó s csak mulatságból utazó idegennel: ez az idegen természet szerint kevéssé illetékes arra, hogy Ítéletet mondjon. Nem illetékes maga az amerikai sem, ki ugyancsak természet szerint elfogult a maga világa javára — s nem illetékes, végre, a bevándorlott európai sem, ki a keserves küzdelmek, szörnyű leckék után is, ha végre zöld ágra jutott: megint csak természet szerint megbecsüli, imádja, ezen a kerek világon legtökéletesebbnek, legutánozni-valóbbnak hirdeti ezt a földet, ahol emberszámba vették őt, kit

otthon (mert hiszen többnyire ez az eset) már nem vettek emberszámba. Mint ahogy az Egyesült-Államokat csak felszínesen is átfutni meg se kottyán az a három-négy hét, ami alatt minálunk az átlagutas nemzeteket és országokat kitanul: azonképpen hónapokig kell odaát élnie az idegennek, hogy ne' legyen szinte illetéktelen tolakodás, ha beszélni akar Amerikáról.

Egypár vonást azért mégis ki lehet ragadni e kábitó kuszaságból. Nem nehéz észrevenni, hogy a férfiak egymás iránt tüntetően udvariatlanok, a nők iránt tüntetően udvariasak; a hivatalokban tüntetően szorgalmasak, az utcán tüntetően sietségesek; hogy a múzeumok, a paloták, a fogadók s az újságok tüntetően gazdagok, az asszonyok tüntetően függetlenek, a cselédek s a kis emberek tüntetően bizalmaskodók, a vasárnapok tüntetően unalmasak, s hogy itt általában mindig mindennel és mindenben tüntetően tüntetnek. A komédia, a póz, még a természetességnek s egyszerűségnek is a pózolása épp úgy végig vonul e világon, mint a vakmerőség s a kegyetlenség — nyilván mutatván, hogy ez az emberfajta többé-kevésbé olyan apáktól származik, kiknek képmutatóknak kellett lenniök, mert volt mit titkolniok, mindent kockára kellett vetniök, nem volt mit veszteniök, meg kellett becsülniük az asszonyt, mert kívásük volt belőle, s maguknak

kellett egy újfajta élet számára törvényeket kialakítaniuk, mert a régi élet törvényei alatt egy vagy más okon nem volt maradhatásuk.

Végigvonul továbbá mindenükön, még fényűzésükön, még eleganciájukon is a paraszti vonás. Lehet palotájuk a Fifth-Avenuen, napjában négyszer válhatnak inget, s mail-coachaikon redingoteosan s szegfűsen hangos trombitaszóval felverhetik a fél várost: a lelkük mélyén még mindig bagóznak és köpködnek, s szigorú formatiszteletük, a nevetségig követelődző ceremóniás voltak szakasztott ugyanaz az ünnepiség s szertartásos keresettség, amivel a paraszt vagy a vadember ugyancsak szigorúan meghatározott formák és formulák szerint, apáról fiúra szálló mondásokkal és versekkel megy háztüznézni, s ül lakodalmat és tort. Gyönyörűen kiszépültek — sehol annyi szép asszonyt és szép férfit nem látni, mint New-Yorkban; bizonyos tekintetben, amilyen például a testi tisztálkodás, a mi franciáinknál vagy éppen olaszainknál sokkal messzebbre jutottak, — de igazában nincsenek sem testi, sem lélekben igényeik az élet iránt; konyhájuk fényűző, de ízetlen; színházaik s újságjaik bőkezűek, de gyerekesek s alantasak; beszélgetésük egyhangú és szegény; az üzlet, a pénz, s az üzletnek s a pénznek az a legfőbb lutrija, amit ők politikának neveznek, magához szíja minden érdeklődésüket, s

nem hagy bennük érdeklődést magasabbrendű dolgok s más természetű emberek iránt. Embernek csak az az ember, aki keresni tud; érdekesnek csak az az érdekes, ami jövedelmez. „Kérem, csak ne analizáljon, az fölösleges“, szólt hozzám egy édes, okos, szép és előkelő asszony, ki hozzánk, szegény idegenekhez, egyébként csupa szív volt és csupa figyelmesség. Nekik analízis, fölösleges analízis minden, ami a dolognak nem fölszíne, hanem lelke és mélye; ami az életnek nem adata, hanem veleje és virágja, amiért a művelt embernek egyedül érdemes élni és tűnie az élet szörnyűségeit. Ezek a hatalmas, erős, világhódító emberek félig parasztok, félig vademberek — s talán éppen ez az erejük titka, a mi elfinomítottabb világunkhoz képpest. Egyoldalúságuk, minden intellektualitástól való ideges irtózásuk predesztinálja őket az üzletre, melyhez, régi dolog, nem értelmesnek kell lenni, hanem ravasznak és makacsnak — dumm, aber pffiffig, mint a svábok mondják, ezek a született üzletemberek. New-York tele van dúsgazdag könyvtárakkal, miket mind csupa olyan ember pénzelt, ki maga könyvet nem olvas; fejedelmi palotákkal, miknek lakói jobban szeretnének traktérházban lakni; múzeumokkal, melyek kezdik lepipálni Európa leghíresebb gyűjteményeit, s amiket mind csupa olyan emberek adogattak össze, kik csak a le-

pipálásához értenek, de nem a képekhez s az archeológiához. Igaz, hogy ez mindegy. Hacsak valami katasztrófa e fejlődést meg nem szakítja, kétszáz esztendő múlva emberek: művelt, előkelő és magasrendű emberek élnek majd ez új világban, melynek most anyagi feltételeit teremti meg a természetével vetekedő nagytervű s kegyetlen erővel a mai nemzedék. De egyelőre groteszk dolog elnézni e világot, hol az állatkertben a tigris villamos világítású márvány palotában lakik s a falon páлмаfrízek kárpótolják elvesztett keleti hazájáért — ugyanaz nap, mikor valamely milliárdos cég, munka híján, alkalmazottainak hatvan százalékát kárpótlás nélkül löki az utcára, a megmaradtaknak pedig huszonöt százalékkal leszállítja fizetését.

2.

— Örülök, valahányszor egy alkalmazottam megbetegszik, — szólt hozzám Mr. Oppenheimer, egy gazdag newyorki ingatlan-ügynökség feje, ki nek nevét kiirhatom három okon is; először nem tud magyarul s e sorok aligha kerülnek eléje, másodsor sokkal büszkébb az ő amerikai voltára, hogysen röstellené az ő amerikai nézeteit, harmadszor, mert ez a név példán mutatja, mint alakítja magához Amerika már második nemzedékében azo-

kat, kiknek apja még egészen más nézetek közepett nevelkedett.

— S mért méltóztatik örülni, valahányszor egy alkalmazottja megbetegszik! — kérdeztem Mr. Oppenheimert, ki ezt a skalpnýúzó szentenciát oly vidám mosolylyal berregte felénk, mintha arról beszélne: menta-mártással szereti-e a bárányt vagy morzsában rántva.

— Megmondom — tanított bennünket Mr. Oppenheimer. Ha valamelyik alkalmazottam csak egy napra is megbetegszik, rögtön helyébe ültetem az utána következőt. Ezzel kettőt érek el. Először is a beteg alkalmazott láthatja, hogy nem pótolhatatlan; az utána következő kisebb és kisebb fizetésű ember épp úgy el tudja látni az ő dolgát, mint ő maga. Ez megment attól, hogy embereim elbizakodottak legyenek. Másodszor nem igaz, hogy épp úgy el tudja látni; rendesen számár ezekhez az előtte új dolgokhoz s nem igazodik el bennünk; ha fennakad valamin, kénytelen hozzám fordulni, s ez a valami többnyire vagy ostobaság vagy gazság, amire én így rábukkanok, míg ha bevárnám, míg a beteg ember felépül, az nyugodtan s ellenőrizetlen ott folytathatná az ostobaságot vagy a gazságot, ahol elhagyta. Ez megment attól, hogy az embereim megsaljanak vagy tönkregyenek.

— Ez igen elmés dolog, Mr. Oppenheimer. De

mit csinál ön aztán az olyan beteg alkalmazottal, aki se nem számár, se nem gazember, de talán megrokkan erejében, s nem ér annyit ötven éves korában, mint ért harminc év előtt, mikor mint húsz éves kölyök állott az önök szolgálatába?

— Hogy én mit csinállok? Én semmit sem csinállok; én csak pénzt csinállok, s ő is, ha okos, ugyanezt teszi, jobban mondva, már meg is tette. Minden ember annyit ér, amennyit ér, s ha már nem ér nekem semmit, mi közöm ahhoz, hogy tegnap mennyit ért? Nálunk a fizetés magas, a hús és a kenyér olcsó; minden életrevaló embernek módja és alkalmavan, hogy, mire eléri az ötvenet, szerzett legyen annyit, amennyivel azontúl úri módon megélhet. Aki nem szerzett, az élheteretlen volt s nem érdemel egyebet.

— Ön azt akarja mondani, M. Oppenheimer, hogy akaszsa föl magát?

— Azt nem mondanám; éljen, éljen, ahogy tud.

— Önnek igaza van, Mr. Oppenheimer, de egye meg önt a fene az igazával együtt . . .

Ezt már nem mondtam, csak magamban gondoltam; az amerikai ember, amily kíméletlen más iránt, oly érzékeny a maga nevében. Aztán meg ezek nem is a Mr. Oppenheimer külön nézetei; ezek az amerikai világnak uralkodó eszméi, a kikötőbeli munkáson kezdve föl az elnökig. Ilyen nézetek s

ezekhez alakult intézmények közepett, ezeknek megfelelő világban el lehet érni a technika legmagasabb magasságait, az anyagi lehetőség legszédületesebb szélsőségeit — csak éppen emberi s emberhez méltó életet nem lehet élni. Mentől közelebről látja az ember, annál vakmerőbbnek, tolakodóbbnak s orcátlanabbnak tetszik a pretenzió, hogy ez a civilizáció magához akarja amerikanizálni az egész többi világot. Ha ez lehetséges volna: ehhez képest a tatárjárás renaissance-számba mehetne. Mert a civilizáció nem civilizáció, s az amerikaiak igen nagystílusú emberek, de még nem egészen emberek. A civilizációnak rendeltetése, értelme, életre való joga, hogy enyhítse s kiegyenlítse a természet törvényeinek irtózatossá igazságtalanságait s kegyetlenségeit, nem pedig, hogy, mint az amerikai teszi, a modern technika Meszelésével fokozza és fejleszse és tegye azokat még gyötrőbbé, kízóbbá és kárörvendőbbé — s míg az isten tudja hány ezer esztendő s tízparancsolat a természet törvényeivel helyezi szembe a „ne ölj“-t s a ne „kívánd a másét“, az amerikai civilizáció szentirássá emeli a köveknek és majmoknak való irtózatossá darwini tételt, hogy csak a legalkalmasabbnak van joga az életre. Ezeknek a kőszívű vadembereknek még igen nagy iskolán kell átmenniök, míg egy napon szabad említetniök a lenézett öreg Európával.

3.

Fejlődni bizonyára fognak — s igen izgató kérdés, hogy e fejlődés elviszi-e majd őket a királyságig! Most még az efféléről hallani sem akarnak, de azért az értelmesebbjének, ha e perspektívát fölvettem előttük, szeget ütött a fejébe. Mentül műveltebb, erősebb összefüggésű s egyformább fejlettségű ez a nagy, még igen egyenetlenül lakott, haladott és fejlődött óriási világ; mentül többfelé vannak érdekei s mentül többször s állandóbban kell egységesen s kitartóan fellépnie, hatnia és viselkednie, annál keservesebben érzi az állami, a kereskedelmi, bizonyos tekintetben még a magános élet folyamatosságának is azt a megszakítását, mit az elnökválasztásnak négyévenként való megújulása okoz. Először is az ilyen rövid időre megválasztott elnök, s ha nem ő, hát a koterriája s a pártja egy évig a választás után s két évig az új választás előtt tisztára választási politikát kénytelen űzni; elébb mindenkitől mindent elvenni s mindenkit mindenhonnan kitenni, majd mindenkinek mindent megadni s mindenkit mindenhova betenni. Most például, mialatt ott jártam, mindenfelé hallottam a panaszt, hogy az amúgy is súlyos gazdasági depressziót még elviselhetetlenebbé teszi az őszszel elkövetkezendő elnökválasztás előre vetett tétlensége; senki sem mer

új vállalkozásba fogni, mert nem tudja, barátságos vagy ellenséges hatalmak kerülnek-e majd ki az elnökválasztásból? Mert, s ez a második bökkenő, az elnökkel együtt megváltozik vagy megváltozhatik az egész tisztviselői kar, az ajtónállóktól a nagykövetekig, beleértve tán még a bírák egy részét is. Ennek talán megvan az a jó oldala, hogy alig van tehetség s becsvágy, melyre valamikor sor ne kerülne, de viszont az az igen rossz következése, hogy példán! olyan főfontosságú vonatkozásokban, mint a diplomáciai s a jogi élet, hiányzik a folytonosság s ezzel a következetesség s a fejlődés, s hogy a holnaptól félő s a mára utalt emberek első sorban többnyire csakis arra gondolnak, hogy szedjék meg magukat négy év alatt annyira, hogy ne kelljen reszketniük a bukás vagy a hivatalvesztés eshetőségétől. Ezek egy kicsit orosz állapotok, s hogy mennyire megbénítják egy hatalmas birodalom külső erejét: azt éppen Oroszország példája mutatja. Pedig az Unió kifelé is erős akar lenni; mind erősebb beleavatkozhatnékot érez a világ dolgaiba s elnökei, miniszterei, követei s minden megszemélyesítői mind súlyosabban érzik a tekintély híját, amit állásuk ingadozó volta okoz. S nemcsak kifelé van ez így, befelé sincs másképp. Mentül önérzetesebb, mentül inkább nemzetnek s államnak érzi és tudja magát Amerika, annál inkább híját érzi valami nagy, hatalmas,

sárba le nem rántható, kortestaktikára nem szoruló, mindennekfelett ragyogó, kimagasló s tiszteletben álló intézménynek, amilyen a világ legszabadabb republiájában, Angliában, a királyság. Azt hiszem, a beteges imádat, amivel az amerikai már Kindergarten-járó korában a csíkos-csillagos zászlón csügg: tulajdonképp a királyság utáni öntudatlan vágyakozásnak szurrogátummal való kielégítése. És gyanús előttem, hogy öreg köztársaságiak (e néven egyformán értek öreg demokratákat s republikánusokat) mennyire kézzel-lábbal ellene dolgoznak magának a gondolatának is, hogy az ő egyetlen nagyobb stílu emberük Grover Cleveland, újra elnöknek választassék. Egészen olyan hangulat ez, mint amilyen Rómát Caesar és Franciaországot Bonaparte konzul idejében eltöltötte — s ezekből a hangulatokból született az impérium úgy Rómában, mint Franciaországban. A legelső győzedelmes amerikai hadvezérnek vagy admirálisnak igen sok kilátása van arra, hogy, ha egyébként arravaló ember, Amerika császára legyen.

Kívánatos volna-e ez alakulás? Fogas kérdés, főképp olyan jó, becsületes demokratának és szocialistának, kinek demokráciája és szocializmusa (s gondolom: minden gondolkozó és jóízlésű emberé) arra tör, hogy minden ember egyformán úr legyen, művelt, gazdag és előkelő. Ahol a demokrácia eddig-

elé hódított, ott többnyire csak a gazdagságra vetette a súlyt s ez az egyoldalúság, mely az arisztokrácia legocsmányabb fajtájával: a plutokráciával, a gazdag emberek imádásával hamisítja meg a demokráciát, igen utálatossá teszi Svájcot, Norvégiát és Amerikát az ott utazgató magamfajtájú demokrata számára. Az élet szépségei, finomságai, legnagyobb és legvalóbb értékei ott virágznak (sajnos!), ahol volt vagy még most is van régi, gazdag, művelt és hagyományokon csüggő arisztokrácia. Ugyanannak a szép és okos amerikai asszonynak, aki úgy fintorgatta az orrát az én analíziseimen, egy sétánkon így szóltam:

— Kedves, szép asszony, maguk igen csudálatos és nagyszerű emberek, de meglátszik, hogy sohasem voltak királyaik; nincs is érzékük a királyok iránt, vagyis azok a fajta emberek iránt, kiknek velük-szíteltetett joguk van arra, hogy pusztán amiért vannak és születtek és olyanok amilyenek: tiszteljék, becsüljék, minden jóval tartsák őket s minden jót aranytálcán vigyenek eléjük. Elismerem, hogy ez igazságtalanság; igazságtalanság a többiek iránt, kiknek vad marakodásban kell megküzdniök minden falat kenyérért s minden titkos kézszorításért. De, mint ahogy vannak testek, amik csak akkor fejtik ki elektromos erejüket, ha megmelegítetnek: ezek az emberek is csak akkor érnek valamit, ha

urak. Ám ekkor aztán sokat érnek és mindenek hasznára érnek sokat. Marakodásban, tülekedésben utolsók és szájalmasak. De ha megbecsülik őket: értékesebbek a maguk kétlábú marakodó s pénzcsináló masináinál s ezek a maguk masinái majd akkor kezdenek emberekké válni, ha észreveszik s elismerik, hogy nem minden ember született masinának ...

A szép asszony egy percre elgondolkozott ez analízisen, aztán leplezetlen ásitásban csillogtatta meg szép, fehér, amerikai módon arannyal pettyeggett fogait Sajnos, neki sem volt érzéke a királyok iránt.

4.

Minduntalan alá kell húzni s jó vastagon, hogy egyre lássuk s közben el ne felejsük, hogy az átutazó idegen alig lát valamit az igazi amerikai életből, az igazi amerikai életéből. Ezt ők maguk is mondogatják, figyelmeztetik is rá az idegent — s egy finom, előkelő washingtoni öreg úr, kiben egy amerikai intellektuel üdítő példáját ismertem meg, elmesélte, hogy mikor M. Paul Bourget ajánló-levéllel járt nála: elsősorban erre figyelmeztette a híres író. Félek, hogy M. Paul Bourgetnek ez a figyelmeztetés túlságosan használt; legalább az elragadtatásból, melylyel az amerikai nőket mind csupa Vittoria

Colonnáknak festi, kik egyében sem kapnak, mint az intellektualitáson: azt kell hinnem, hogy ez a tökéletes s n o b egyebütt sem fordult meg Amerikában, mint csakis egy pár legeslegelőkelőbb szalonban, hol az asszonyok, a kacér amerikai asszonyok az érdekes idegenre való tekintettel afféle intellektuális decolletéba vágják magukat. Ám mindenestre az egyszerű logika is megmondja az idegennek, hogy vagy hetven millió ezer felől összepatakzott ember nem vallaná magát büszkén és boldogan amerikaiak, nem vallaná, hogy csak Amerika földjén élet az élet, ha mindnek oly sivár, fáradságos és unalmas volna az élete, mint amilyen az átutazó idegené. Ezt a levonandót újra meg újra levonva, az idegen e hatalmas világ mérlegét úgy vonhatná meg, hogy üressége csak látszólagos; ez a világ nem üres, hanem nagy vonású; plakátstílusban rajzolt. Ilyen itt maga a természet is; a rettenetes meleg s a rettenetes hideg közt átmenet nélkül váltakozó időjárás; a roppant puszták, a roppant hegységek s az órajárásnyi széles folyók. A mi budapesti szemünk számára is nevetséges nagyzásnak tetszik, ha Drezdának vagy akár Prágának is vizmenti részét egy napon emlegetik a mi szélesen hömpölygő Dunánkkal, a mi fenséges Dunasorunkkal. De New-Yorkból Buffalón át St.-Louisba menet az utas végigszaguld a tündérszép Hudson vidékén, átkel a Nia-

garán s a Michigan vizén s St.-Louisnál a Mississippin — s másfél nap alatt háromszor, négyszer megismétlődik előtte a Dunasortól a Vaskapuig a mi vízmenti romantikánk minden nagyszerűsége, gyakran még hatalmasabban, még fényesebben, még félelmetesebben, mint otthon. Hol roppant pusztaságokon, hol roppant városok mellett száguld el a vonat — s száguldanak el: érzéketlenül, közömbösen, érdeklődésre rá nem érve vagy meg nem éretten az odavalók. A munka, a vagyon, a szabadság s a rab-ság, a szerencse (itt c h a n c e-nek híjják) s a kilátástalanság, a méltányosság s a kíméletlenség, bizonyos dolgokban a fejlettség, bizonyosokban az elmaradottság, nagy dolgokban a bőkezűség, kicsinyességekben a szűkmarkúság: mind, mind ilyen nagyvonású ideát — s a mi parcellázott világunk kisszerűségéhez szokott idegzetünk úgy meggyötrődik bele, akárcsak a fülünk dobja a newyorki utca rettenetes lármájában. Húszemeletes házakban vágatva visz fel a felhúzó a pincéből a padlásra s pincétől a padlásig az egész ház csupa hivatal, hol kilenc-től ötig szakadatlanul dolgoznak az emberek s nyerne- nek vagy veszítenek milliárdokat. Mértföldnyi meszszeséségen visz át a villamos kocsí, földrésznyi területeken a vasút; a korcsmában hat embernek való ételt löknek eléd s egy rizsma papirost kapsz egy újságszámban; a borbély nemcsak megberetvál, de

megfürdet, megnyír és megken; beretválás közben elkapják lábadat, hogy kifényesítsék a cipődet; ha fölkelsz, végigporolnak és agyonkefélnek, — csakhamar az az érzésed van, mintha kolbászvágo masinába kerültél volna, aminek egyik felén bedobják az eleven embert, a másik felén hurkába kötve kapják ki. S nemcsak az idegennek van ez az érzése. Amerre jársz: hivatalokban, kocsin, sör-korcsmában: mind csupa fáradt, kimerült, idegesen kapkodó embert látsz; türelmetlent és szórakozottat, aki nem arra gondol, amiről szó van, nem arra néz, akivel beszél s nem azzal foglalkozik, amit csinál. A jövőnek élő jelen, a holnapnak élő ma, a folytonos ideiglenesség, az állandó változás, a folyton forgó kocka, a megeresztett kantárok s a lovak közé vágott gyep-lők világa ez a világ, főképp ez a város, New-York, az amerikaiak U r b s a, mely mire ráborul az est s hivatalai becsukódnak s emberei hazaszélednek, olyan is, mint az agyonhajszolt csikó, mely örületes, árkon-bokron át való s ezerszer a nyaktöréssel játszó vágatás és száguldás után tajtékban fürödve, vértől égő szemmel, pihegő szügygyel, gőzölgő orrcimpával s megrogyó térdel vánszorog be a karámba.

5.

E vastagvonalú plakátstílusban az utas számára alighanem az a legkellemetlenebb, hogy a pénzre is

kiterjed; az amerikai tallér, melyért nekünk körülbelül öt koronát kell fizetnünk, használatban igen gyakran alig ér többet a mi koronánknál — jó, ha forintunknál. Nem mindig s nem mindenben van ez így, de általában így van — s valahányszor magas, amerikai bérekről s fizetésekről hallunk, mindig gondoljuk hozzá, hogy e fizetésnek, ahányszor nagyobb a nálunk szokottnál, többnyire ugyanannyiszor drágább életre kell futnia — s játék és üzérkedés nélkül pusztán a munkája után járó keresetből takarékoskodni nagyobbára csak az olyan tud, aki amerikai módon keres s európai módon szükösködik. Az igen gazdag ember számára persze itt is jó az élet, és jó — talán jobb, mint egyebütt — az egészen „szegény ember számára, kinek, ha csak valamit is dolgozik, sőt félig-meddig munkátalan is: éhen nem kell vesznie, mert Amerika nyersterményekben, gyümölcsben, főzelékben, tejben, húsban, tojásban, búzában és kukoricában bővelkedik; az osztrigát s az ananászt New-York utcáin garásával vesztegetik s az öt centes pohár sör mellé (ami itt alig megy öt krajcár számba) ingyen-uzsonna járja. Egyáltalában: nem drágák, már az idevaló pénz szerint, a hazai, a domestic termékek és áruk; a pamuté vászon, a hitvány szövet, a gyári cipők. De európai fogalmak szerint hallatlanul drága a lakás és léleketmegakasztóan drága minden, ami külföldi dolog

vagy külön egyéni kényelmet szolgál, tehát (különös, de így van a fejlett iparára oly büszke Amerikában) majd minden, ami vászon, csipke, prém, gyapjú, bérkocsi, színház, a vasúton csukott szakasz, a fogadóban csendes szoba, a korcsmában tiszta teríték a középsorsú és jövedelmű embernek Európában természetes jussa. Ám e különbséget nem nézve, akár-miféle osztályozással és osztály számára a mi kontinentális fogalmaink szerint igen drága az élet ott, ahol a munkás huszonötfilléres szivart szí s ugyanennyi a villamos kocsi egységára is; ahol a st.-louisi kiállításba a puszta bemenet két korona ötven fillér s legalább is ugyanekkora a sarc az ezerféle látni-valóért, óriás területen, melyet gyalog bejárni lehetetlen s minduntalan az intramurán villamosra kell ülni, ami minduntalan ötven fillér kiadást jelent. Ezek igen érdekes adatok, éppen a mi számunkra, kik éppúgy nem számoljuk a garast vagy a fillért, mint az amerikai az ő centjét, s akik számára (legalább az én számomra) a világ legelszomorítóbb s legszánalmasabb látványa és jelensége a katonatiszt vagy az állami tisztviselő, kit az úri élet igényei s a fizetése csekély volta egyre garasoskodásra kényszerítvén, végre is fixa ideájává válik az s nem tud egyébről beszélni, mint arról: mit hol kapni a legolcsóbban s min hol lehet ennyi meg annyi krajcárt megtakarítani. Mily szomorú, mily megalázó ez:

értelmes, művelt, testi és lelki igényekre jogosult emberek számára — s hány ily szomorú, ily nyomasztó, ily napokra kedvetmet szegő példával találkoztam Amerikába szakadt európaival, ki beleöszül az azon való töprengésbe: hogy oszsa be az otthonról kapott hatvan dollárt úgy, hogy New-Yorkban is megérjen háromszáz frankot!...

Kettőt azonban meg kell adni. Az amerikai drágán fizetteti meg, amit ad, de jót és egyérot ad a drága pénzért; a vendéglőben a drága étel, ha ízetlen is, de jó materiából való és bőséges; a drága fogadó minden intézményével, kényelmével és figyelmességével éjjel-nappal rendelkezésére áll a vendégnek; a drága ruha, kalap, cipő vagy csipke jó, finom és tartós is — s ha jó havannáért arannyal kell is fizetni, viszont a világ legjobb havannáit itt kapni, zölden, frissen, olajosan, szinte még földszagúan. Coney Islandon, egy New-Yorkhoz közel félszigeten, afféle Paprika Jancsi vagy Ős-Budavára rendezkedett be — de óriási méretekben; valóságos tündérpalotákkal s vagy ónokba kerülő tündéri világi tással; az egyes multságokba a bemenet drágább, mint akárhol Európában, de viszont a hullámvasút majd félórát elviszi az embert, valóságos szakadékok fölött, alagutakban, hidakon, hegyeken és völgyeken, az egész csodavároson átgyűrűző vadregényes kilátásokkal; a tűzoltók mutatványai öteemeletes vászon-

ház előtt játszódnak le, valóságos utcai sokadalom másával, bérkocsikkal, lovakkal, katonabandával, gyümölcsös kofákkal, és főképp a newyorki tűzoltóság remek eszközeinek s kábító gyakorlottságának teljesen hű bemutatásával. Alkudni csak nagy hajóvállalatokkal kell a hajókabin iránt, de többnyire felesleges az üzletekben; a boltos nem is igen csalja meg a vevőt, az amerikai, ha már csal, nagyban teszi; ebben is a nagy vonások embere.

Ez egyik megnyerő vonása e nagy drágaságnak. A másik az, hogy mint már pedzettem, e drágaság egyrészt az óriási, a legtöbb külföldi iparcikkre hatvanig vagy még magasabbra emelkedő százalékkal kivetett vámoknak következése — s ez a védővám nem pusztán a hazai üzérkedést szolgálja, mint szolgálná vagy szolgálja legtöbb helyütt Európában. Nem mondom, hogy aki a tengeren szabadkereskedőnek mentem át, most Amerikából protekcionista-képpen tértem vissza, — de azt merném mondani, hogy úgy, ahogy Amerika csinálja, a védővám mindenesetre jogosabb és okosabb, mint az európai jelszavak szerint való. Éppen, mert a külföldi árura vetett vám itt is, mint mindenütt, tulajdonképpen adó, amit a belföldi vásárló üzlet: az Egyesült-Államokban, ahol adót csak ingatlan után fizetnek s fogyasztási adót alig alig ismernek: ezek a roppant vámok voltaképp megvalósítása a világ leghelye-

sebb, legbecsületesebb, legszociálisabb intézményének: a progresszív, kit-kit tehetségéhez képest terhelő adónak. Mert, mondom: ami a szegény embernek kell: étel, ital és egyszerű ruha, az megterem vagy megcsinálódik otthon is, tehát olcsó s a kiskeresetű ember számára valóságos adómentes létminimumot biztosít. Viszont, akinek van miből élni ezen a fokon fölül is — pontosan annyiszor nagyobb adót fizet a nagyobb vámok formájában, amekkora fényűzést kifejt vagy amekkorára képes. A prémre, a drága szövetre és fehérneműre kivetett adó pedig mindenesetre igazságosabb, mert terhében valóban és arányosan fokozottabb, mint a mi gonosz fogyasztási adóinknál, melyek teszem a cukrot egyformán drágává teszik a munkás és a milliomos számára, pedig a milliomosnak sem kell sokkal több cukor, mint a munkásnak, a munkásnak sem sokkal kevesebb, mint a milliomosnak.

6.

De végre is: csak a mi világunknál jobb, de jónak nem jó Amerikában sem szegénynek lenni. S hogy itt a szegénységből a gazdagságba átmenetet alig ismernek; hogy Amerikában a vagyontalan vagy kevés jövedelmű polgárembernek sorsa és állapota elviselhetetlen pokol: az talán legfőbb sarkalója e vad energiájú népsokaságnak abban az egetet verő

pénzcsináló munkában, mely viszont arra sarkalja őket, hogy a természet erőit, az emberi elme kitalálásait a mi képzetünket elkábító, lesújtó, lefőző és megszegyenítő arányokban kutassák ki, s mihelyt kikutatták, menten bele is iktassák és be is fogják munkájuknak dantei nagyszerűségébe. S megfordítva is igaz lehet: éppen, mert e semmitől vissza nem riadó vállalkozó kedv és mindent munkájába illesztő elfogulatlanság határt nem ismer: annyira nyitva áll minden tehetség, erő, élelmesség és szomjúság előtt a meggazdagodás lehetősége, hogy Amerikának szegény emberek számára is berendezkednie egyszerűen nem érdemes — csakúgy, mint ahogy, valljuk meg, a mi intellectuális világunk is, mentül intellectuálisabb, annál türelmetlenebb kezd lenni a lélekbeli alacsonyosság iránt, annyira, hogy például Berlinben vagy Parisban ostobának és korlátoltnak lenni nem kisebb pokol, mint New-Yorkban szegénynek lenni. Való igaz: ez a minden eddigi emberi erőlködést túlszárnyaló munka eredményeiben egyelőre egyoldalú, s minden inkább, mint vonzó. Ám e minden eddiginél teljesebb anyagi föltételek egy minden eddiginél hatalmasabb értelmi fejlődés számára rakják le a gazdasági alapokat, s amily rettenetes volna, ha a mai Amerika a maga képére formálná át a világot, oly gyönyörűség lesz egy-kétszáz év múlva élni, mikor majd a mai kalmárok unokái

az egész emberiség számára értelmi gyönyörűséggé fogják átszublímálni apáik és nagyapáik minden eddigi mennyiséget eltörpítő anyagi hagyatékát. S aztán — ezt se tagadjuk el: e mai egyoldalúságon, ez egyelőre lélektelen materializmuson belül is már van is valami, ami spirituális érték: a nagy stílus, melyet a mi eddigi civilizációnk eddig a művészetén kívül csak a politikában ismert, s ott is csak olykor, egy-egy Napóleon idejében. Ezek a kalmárok, ha pusztán kalmárok is, történelmi nagyságú nevelői az emberiségnek, mikor kiméletlenségükkel, vakmerőségükkel és versenyükkel összezúzzák, megfojtják és kisöprik a világból a kicsinyes szatócskodást.

7.

A gólyamadarakról meg van írva, hogy mikor vándorútra kelnek: beteg társaikat nemcsak hogy otthon hagyják, vagy ott hagyják, könyörületlen, elpusztulni útközben — de még nekik is esnek, s kemény, hegyes, gyilkos csőrükkel agyonvagdalmák s elpusztítják a nyavalyásokat. Ilyesvalami az amerikai erkölcs. Ebben az élelmességre, kiméletlenségre, gyors szemre s biztos kézre alakított világban az élhételenség, a gyengeség s a restség nemcsak hiba, hanem bűn is; nemcsak végzet, melynél fogva balra görbül az ember sorsa, de véték is, melyért meg kell lakolni. Az élhételten embert nem-

csak hogy megveti s nem segíti az amerikai, de gyűlöli és üldözi is, s aki nem akar egyebet, mint egy helyben maradni és élni, annak odaát nem lesz maradása s alig lesz életre valója. Akarni annyit tesz, mint az emberektől akarni valamit — s mint ahogy az asszonyok, még az ártatlan szüzek is, ösztönszerűen undorodnak az olyan férfitől, ki a szerelemben, bármely oknál fogva, nem szórni órájuk: az amerikai is szinte testi utálattal nézi az olyan jövevényt, kiből az akarás képessége hiányzik vagy kieszett.

De azért munkára sem kényszerítik az embert. Egyáltalában: kevés dologra kényszerítik, értvén kényszerítésen az álladalom mindenfélébe való rendező, megszabó és parancsoló belenyúlását. A törvény ugyan nem ismer tréfát; nem ismernek a hatóságok sem, amelyek, legfeljebb a sápot s a megvesztegetést ismerik — de a szabadság, az ember emberi jogának átérzése annyira benne él az amerikai ember idegzetében, hogy bár nem veszi túlságosan szívére, ha teszem a rendőr végighúz rajta, de a rendőr sem tekinti a világrend megbontásának, ha annak rendje és módja szerint meg kell boxolnia azzal, akit le akar fülelni. Nem, a kimondott kényszerítés nincs ingyére az amerikainak. Azonban: a természetben s a világegyetemben sincs a jó istennek belügyminisztertől aláírt kinevező pátense, s a

tűzre-vízre sincs ráírva, hogy ezen elemekkel tilos a játék, különbeni halálbüntetés terhe alatt. Mindazonáltal az isten keze súlyosan nehezedik ránk, s a törvény nem tudása nem óv meg a haláltól. E sorokban már kerülgettem egyszer, hogy az amerikaiak életrevaló berendezkedése lépten-nyomon a természet eredendő rendjét juttatja az ember eszébe — most pontos példát mondhatok rá. Tehát: az amerikai életben, mint a természetben, kimondott kényszerűség kevés van — de minden írott törvénynél, minden kőbe vésett parancsnál, minden kötött marsrutával való útnakeresztésnél nagyobb kényszerítés és súlyosabb szolgaság az a tompa nyomás, mely hetven millió egy törekvésű emberből kilökődve, hetven millió felől nehezedik rá a jövevényre, hogy vagy összelapítsa és összemorzsolja, vagy úgy váltassa meg vele nyomorult életét, hogy a legkisebb ellentállás törvénye szerint arra tart, amerre a többi. Schol sincs megírva, hogy aki nem tud angolul, annak nincs joga az Amerikai Egyesült-Államokban élni, sőt nincs hely a világon, még Svájcot is beleértve, hol hivatalból a soknyelvűséget annyira elismernék, mint az Egyesült-Államokban, melyekben még a muszka zsidók y i d d i s h nyelvét is elismerik külön nyelvnek, s a szülékhez intézett iskolai köriratokat kiadják ezen a nyelven is. De viszont ki kényszerítheti rá az angolt, hogy olyan hi-

vatalba menjen, olyan üzletben vásároljon, hol nyelvét nem értik? Ki parancsolhatja meg neki, hogy olyan emberekkel barátkozzék, kikkel a beszéd fáradságos, kinek szokásai, nézetei s felfogásai elütnek az övétől? A jövevénynek épp úgy minden szabad és semmitem tilos, mint a bennszülöttnek — de nincs módjában szabadságával másképp élnie, mint ahogy a közfelfogás megszabja. Nincs világ, melyben annyira rövid ideig volna csak lehetséges megmaradni idegennek, mint ebben a világban, mely jövevényeségből fejlett s jövevényekből gyarapszik. Semmiféle törvény intézménye nem parancsolja itt a felszívódást s a naturalizálódást — de testi és lelki, erkölcsi, gazdasági és társadalmi lehetetlenség: megmaradni itt idegennek. Nem muszáj: de legjobb, legalkalmasabb, legcélszerűbb, legmegfelelőbb, legkecsesetűbb, legkellemetesebb, legegészségesebb, legkényelmesebb, leggyakorlatibb, legkevesebb összeütközéssel járó, legtöbb sikert biztosító, legkevésbé árvaságos és leginkább társaságos dolog: úgy élni, úgy öltözködni, úgy beszélni, úgy cselekedni — végezetre pedig: úgy érezni és gondolkodni, mint a többiek teszik. Mint ahogy az éghajlat, a föld, a táplálék s az étellel való küzdelem hatása tíz esztendő alatt már vonásaiban, tartásában, egész külső megjelenésében mindenütt, még arcképről is megismerhetően amerikaivá alakítja a bárhonnan származó,

bármely fajtából sarjadt, szőke vagy barna, kövér vagy sovány idegent: azonmód a siker csábítása s a sikertelenség átka itt oly rettenetes, minden egyéb világnál hatalmasabb erővel gyomrozza, vonzza vagy taszítja a lelket; az alkalmazkodónak oly szédületesek a kilátásai, az elzárkózónak oly irtózatossá az elhagyatottsága, hogy e szörnyű nyomás összeroppanja a legmerevebb nekiszegülést is, vagy megfordítva: megkeményíti a legpuhább bátortalanságot is. így kell érteni, s ezzel a kulcscsal megérteni az amerikai szabadságot, egyenlőséget s türelmeséget. Ez éppen nem áll abban, hogy az amerikai, éppen úgy, mint akárki más, ne vetné meg az idegent, ne kerülné az idegen vallását, ne volna gögös gazdagságára, műveltségére vagy hatalmára. De a verseny: az csakugyan szabad; a meggyőződés: az csakugyan korlátolatlan — s az egyenlőség, ha nincs is meg az emberek közt, de megvan az emberek esélyeiben, megvan a lehetőségben s a kilátásokban. Az idegen, ha naturalizálódott: valóban teljes értékű amerikai polgár, kit sem törvény, sem politika, sem társadalmi szokásjog nem különböztet el a többitől. A szegény ember, ha meggazdagszik: valóban teljes értékű milliárdos, kitől senki sem veszi rossz néven, ha palotája van a Fifth Avenuen, s kinek nem vetik szemére származása rongyait, mikor esti ruhában ül le pástétomot enni. Elmerülni

könnyebb, partra jutni nehezebb itt, mint bárból egyebütt a világon — de a partrajutottat nem löki vissza senki a fuldoklásba; a bukás nem foszt meg a becsülettől, a szerencsétlenség csak kerítés, amely elválaszt, de nem örvény, amely elszakít. Van, nagyon is van különbség marsall meg közlegény között, de minden közlegény bornyújában hordja a marsallbotot, születésére, származására, múltjára való tekintet nélkül. Szó sincs róla: ez még mindig nem igazi szabadság és egyenlőség, mert a startnál még mindig egy sorba állítja az erőseket s a gyengéket. De Európához képest haladás, mert legalább startba hagyja állani a gyengéket; a politika minden szabadságát megadja nekik, hogy szövet-, kezessel erősödjenek s ellennyomással ellensúlyozzák a gazdagok nyomását — s bár nem tud, nem is akar tenni az ellen, hogy ember az emberek közt különbséget ne tegyen, de intézményeiben lehetőleg kevesíti az alkalmakat a megkülönböztetésre. Hogy csak egy példát mondjak: sehol vallásos okokból való üldözésre kínálkozóbb feltételek nem volnának, mint Amerikában, hol a vallás szent dolog, az emberek hívőek s a vallásosság kötelesség. De okiratokban nem említik az ember felekezetét, iskolában nem tanítanak vallást, hivatalból senkiről sem tudják, mi a vallása, a nevelés nem választja el egymástól a különböző hitűeket, nincs meg,

mint nálunk, az a megkülönböztetés, mely hivatalból mintegy bélyegül nyomja az emberre az ő felekezetét s valóságos különbségül is beleneveli idegzetébe, élete módjába s a társasági körébe. A felekezeti életnek s a nemzetiségi különválásnak sehol sincs nagyobb szabadsága, mint Amerikában — de sehol sem könnyebb észrevétlen maradni vallásunkkal vagy származásunkkal, mint Amerikában.

8.

Téved azonban, aki azt hinné, hogy Amerika ezt a szabadságos és egyenlőséges amalgamizálást is rózsavízzel csinálná. Ahogy szinte szemünk előtt folyik e folyamat; ahogy szemünk előtt okádják a hajók kétezrenként és százezerszám a gyámoltalan és tanácstalan kivándorlókat s két lépésnyire a kikötőtől már ott idegeskednek, kíméletlenkednek, dolgoznak, tervelnek, komolykodnak, gazdagszanak s általában, hogy úgy mondjam: a m e r i k á l l a n a k véreik s testvéreik, kik tizenkét vagy huszonnégy hónap előtt még szakasztott oly zöldek s ágrólszakadtak voltak, mint a mai jövevények: az embernek eszébe jut a középkori szokás, mely nyaklevessel avatta polgárrá a jobbágyot. Csak az a titka az amerikai nyaklevesnek, hogy nem hivatalból adják, ami elkeserít s ellenállásra készít, hanem az élet adja, ami serkent és alakít. Egyfelől semmi kényszerítés

vagy üldözés, mely az embert emberi méltóságában érné származása miatt, másfelől azonban a különbség irtózatos kilátástalansága s az elzárkózás kétségbeejtő reménytelensége — kettő felett pedig, magasabb egységül, az uralkodó fajnak, szokásnak, nyelvnek, műveltségnek, intézményeknek, sőt embereknek is néma, ki nem mondott, nem is tudatos, de hatalmas csábítása: mindez együttvéve azt öklözi a jövevény koponyájába, azt súgja fülébe, azt vési idegeibe, azt vegyíti, lassankint, vérébe is: légy olyan, mint a többiek! S ha az öregje még állja a csábítást: a gyereke nem. A kis magyar gyerek lepisszegi apját, ha magyarul szól hozzá az utcán; a clevelandi kis tót fiú azt írja iskolai dolgozatul, hogy: én amerikai polgár vagyok s az osztrák-magyarok nemzeti virágja a napraforgó: a kis zsidógyerek el-eljár a vasárnapi iskolába s elvegyül a presbiteri ájtatosságba; nem tilos, sőt megvédett dolog magyarnak, tótnak vagy zsidónak lenni, de nem szép, nem előkelő, nem úri, s a gyerek kap az előkelőségen, az úriságon, ha az nem löki őt vissza, mint ahogy Európában sokszor és sok helyütt igenis visszalöki. Az amerikai, aki nem üldözi, csak szánja az idegent, s az amerikai élet, mely nem bántalmazza, de szánalmassá teszi az idegenséget; az amerikai ember, ki magával egyérőnek tekint mindenkit, aki vele egy nyelven beszél s vele egy istent hisz,

s az amerikai társadalom, melynek minden egyes szokása és intézménye mint legcélszerűbb megoldás, leggazdaságosabb mód s legalkalmasabb rend csil-
lan fel a jövevény tanácstalansága előtt: ezek azok az erők, amik Amerikában úgy oldják meg a nemzetiségi kérdést, hogy noha az eredendő angolság mindig kisebbségben volt s mindig abban marad: az Egyesült-Államok ezerféle származású, ezerfelől megújuló, egymástól államonként s földterületenkint a fejlettségnek s a műveltségnek olykor századaival különböző népességét a gulyástól az elnökig egysé-
ges, együttérző, egyfelé törő, egy nyelven beszélő, egy földben gyökeredző, egyforma testi s lélekbeli, valamennyiükből megismerhetően kiütöző faji vonásokat mutató angol-amerikai nemzetté alakítják. Ha mindezekre azt mondja a kegyes és figyelmes olvasó, hogy hiszen ez rózsavíz, sőt selyemkeztyű: én megint csak azt mondom, hogy téved. Ugyanez a rózsavíz tud választóvíz is lenni, s ugyanez a selyemkeztyű kérlelhetetlen öklöt fed. Amerika minden intézménye, szokása s erkölce a körül fejlett, hogy itt a természet s az élet nem tréfaság, — s ha szemügyre veszed a látszólagos lágyságot s irgalmat, s a látszólagos kegyetlenséget: mindkettő alján egy egységes és gyakorlatból fejlett megkülönböztetést találsz: szeretek és befogadok mindenkit, aki segítsé-

gémre van, gyűlölök és elpusztítok mindenkit, aki utamban áll.

Azzal a finom, intellectuális öreg úrral, kit az elébb M. Paul Bourgetval együtt említettem, egy este együtt ültünk a hajó karfája mellett, s beszélgettünk gobelinekről s preraphaelita képekről, beszélgettünk versekről, asszonyokról, védővámokról s ízületi csúzról (szegény öreg úr mankón jár a csúz mián), s hogy hogy nem, szó kerül a vadászatról is. Az öreg urnák nagy birtokai, nagy erdőségei vannak valahol a Michigan vidékén; nádasban lesett rucára, sűrűben lesett vadra — „de mi mindez ahhoz képest, tette hozzá szelíden elmerengve — mi ez ahhoz képest, mikor indiánusokra vadásztunk! ...“

— Mire tetszettek vadászni? — kérdeztem fölriadva.

— Indiánusra — szólta ő szelíden, — indiánusra; valóságos hajtóvadászatok voltak ezek, néha szakasztott olyanok, mint India dsungeljaiban a tigrisvadászat, mikor, ha nem boldogultunk máskép, gyűrűbe fogtuk a gyilkos veres ember búvóhelyét, rágyújtottuk a bozótot, s ott lőttük le, ahol végre a füst, a tűz, a megfuladás és megpörkölődés elől ki kellett bújni . . . Én, hiszen láthatja, rokkant vagyok már az ilyesmihez, de öcséim még meg megcselekszik . . .

Szajátatva hallgattam, s az öreg úr elérte hallgatásomat. Elmosolyodott.

— Kegyed most azt gondolja: vakard meg az amerikaiit, még ha gobelinekről beszél is, és megtalárod a rézbőrűt. Nem mondom, hogy egészen téved; lehet, hogy vademberek vagyunk s az vagyok, talán, magam is. De éppen rézbőrűek nem vagyunk; a rézbőrűből sohasem válik ember; az megmarad mindig vadnak, kegyetlennek, mérgezett nyíllal lesből lövöldözőnek, — talán szépnek és költőinek, de lustának, rosszindulatúnak s ostobának, mint a tigris vagy az oroszlán, amely szintén igen szép állat, de mégis el kell pusztítani ott, ahol az ember élni és dolgozni akar. Kegyed délelőtt, láttam, Prescottot olvasgatta, együtt könnyezett e derék és jó emberrel a mexikói asztek műveltség pusztulásán s a Cortezék képromboló kegyetlenségén. Nem vette észre, éppen a Prescott leírásában, hogy gonoszabb embereket a föld még nem hordott hátán, mint ezek a nemes asztek voltak? Ezzel a fajtával nem lehet együtt élni, legfeljebb hozzá lehet romlani, — s ezt, ugyebár, mégsem kívánja tőlünk?

Szakasztott ilyen gondolatmenetet hallottam egy német apától származó, de maga már egészen amerikai, még pedig délvidéki, fiatal kereskedőtől, kivel sörszó mellett elpolitizálgattunk, s aki elébb agyon-dicsérte Rooseveltnél, amért a szegény meg-

gyötrött muszka zsidóknak pártját fogta, majd pedig, szinte átmenet nélkül, leszamarazta, amért a négeerekkel kacéerkodik.

— Nem gondolja, kedves Mr. Stein, nem gondolja — kérdeztem, — hogy némi ellentmondás van a kegyed felfogásában?

— Nem gondolom. Én jó embernek tudom magamat és emberszeretőnek, akit bánt az igazságtalanság itthon, bánt az idegenben is, és nem bántam volna, ha Dreyfus kapitányért vagy a kisenevi zsidókért hadat üzentünk volna Európának. Mert igazságtalanság a zsidóval azért bánni rosszul, amiért zsidó, mivelhogy a zsidó szakasztott olyan ember, mint én vagyok, aki ha megtanulta nyelvemet s beleszokott felfogásomba, szakasztott úgy él, úgy dolgozik, úgy érez s úgy gondolkozik, mint én. Ha összeházasodom az asszonyával: a gyerekem bőre, képe, a lelke is szakasztott olyan lesz, mint akár-melyikünké. Ezt kipróbáltuk, ez így van. És kipróbáltuk, hogy a négernél nincs így; hogy azon hetedíziglen megérik, hogy nem olyan ember, mint mi; hogy nem való közénk, ha szabad; hogy nem való arra, amit mi nevezünk életnek, s nem lehet vele másképp együtt élni, mintha alul tartják s rosszul bánnak vele. Ti idegenek és ti északiak ne beszéljeteK bele a mi dolgunkba; nálatok nincsenek négeerek, s ti nem

tudjátok, milyen a néger. Mi tudjuk és tudjuk, hogy kell vele bánni.

9.

Megint csak elhallgattam — az ember mindig elhallgat, ha szeret vagy ha tanul. Mondom, már a hajón voltunk, visszajövet Európába; nyugaton a nap, igazi amerikai módra, hirtelen eltökéléssel bukkott le a tengerbe, s hirtelenül, átmenet nélkül, borult fölénk az est. A távolból már nem látszott, csak érzett a szárazföld, Amerikának forróságtól szikadó, verejtéktől nedvesedő földje. Szent földje — igen, ismerjük el, hogy szent. Hány hazátlanság lett rajta hazát, hány hajótöröttség ért rajta partot! Nem új világ, nem is szép világ Amerika, de a jóvátétel világa. Ez a fele földet beborító nagy szigetet óriási méretekben az, aminek, kicsinyben, a Robbinson szigetét álmodta meg a szárazságban lángoló elméjű De Foe Dániel. Minden nemzetek Robbinsonjai, s általában az európai műveltség robinson-sága itt vetődik szárazra, minekutána könnyelműség, lustaság, bűn vagy szerencsétlenség után a fuldoklásig közel volt a halálhoz. Ó, a Robbinson szigete nem paradicsom; Robbinsonnak dolgoznia, dolgoznia, irtózatosan dolgoznia kellett, olyan munkával, erővel, türelemmel és állhatatossággal, melynek tizedrésze is elég lett volna otthon a boldogulásra — de otthon

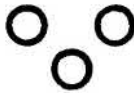
a kényszerűség nem tudott úgy bortal s halálveszelelemmel tanítani, a siker nem tudott oly fejedelmi, oly tüdőt tágitó elégtételt adni, mint ideát. Persze: titokban, a lelke legmélyén, szigete fölött való császári hatalma közben Robinsont el-elfogja a vágy a régi világnak: nem munkátlansága, de élete után ... A társalgóból zongoraszó hallik, majd egyszerre zúgó ének; valaki megint rágyújtott, mint napjában annyiszor, az A m e r i c a-himnuszra, s a miszterek s a missziszek, a mászterkák, a misszek s a misszecskek lelkesen dalolják vele, a God save the King nótájára: Á-á-m ö-r i-ká! Be sem megyek már; szembehunyva, kívülről is ismerem e képet, amint körben állanak, egy szájjal, egy lélekzettel, egy nyelven s egy érzéssel énekelnek: déliek és északiak, keletiek és nyugatiak, németből, olaszból, spanyolból, franciából és hollandusból s javarészt még a maguk testében, talán csak néhány esztendeje amerikaivá lettek — mialatt felettük, a zongorára ugorva, egy fekete kis zsidólyány lengeti a csikós csillagos zászlót. Amerikát éneklük s Európába sietnek — fáradtan, szomjasan, epedve egy kis élet s vidámság után. Daluk végigvetődik a sötétségben, s mosolyogva lehunytt szemhéjaim mögül egyszerre ott látom magam St.-Louisba menet a vasúton, a hálókocsi dohányzó-szobájában, egy szurtoškörmű vékony kis szabó mellett, aki régen, talán

harminc esztendeje, hogy Bajorországból ide vetődött, s most igen jól megy dolga. Kinéztem az azon órában sík vidékre, melyet megtilt a por s az elhagyatottság; imitt-amott rongyos deszka-vityillók, gazdátlan taligák — furcsa, hogy mint Belgiumban, itt is: ahol legtöbbet dolgoznak a világon, ott tetszik a vasút mente a legistentől megvertebb leromlottnak. A szabócska sűrűn hörpentette kis ezüst butykosából a whiskyt, s minden korty után kéjesen köszörülgette torkát. Végignézett a vidéken, majd hirtelen lelkesedéssel fordult hozzám:

— Istenem, micsoda áldás az emberiségre, hogy ez az Amerika: van!

Értően bólintottam egyet, ő meg halkán tette hozzá:

— De azért nem mondom, hogy élni nem jobb otthon.

Berlin

(1908.)

Mióta, nyolc esztendő előtt, utoljára jártam Berlinben, ez a szép és nagy város nemcsak még szebb s alig nagyobb lett, de meggyarapodott egypár olyan W a h r z e i c h e n-nal, amilyenről, aki ma ismeri meg, szinte ezekről ismeri, s el sem bírja gondolni, hogy Berlin ezek nélkül is Berlin lehetett. Ilyen, mindenekelőtt, a berlini új építészet s ennek legszebb virágja, a Messel Wertheim-áruháza, melynek szolid és praktikus bájosága benne kísért, valóságos stílus gyanánt, az új színházak és kocsmapaloták épületeiben. Ilyenek nagyrészt e kocsmapaloták, melyek a gyalázatos főztjéről nevezetes Berlint most hirtelen Paris, Stockholm és Bécs mellé állítják — nem ugyan főzőművészet dolgában, de ez úgyis csak az igen gazdagok mulatságát szolgálhatja, hanem abban a fontosabb tekintetben, hogy elérhető áron egészséges és változatos materiából készült ehető ételt kapni tisztességes felszolgálással. Ilyen a föld-

alattival váltakozó földfeletti vasút, mely viszont newyorki vonást elegyít a nagy város képébe s a töltésre zárkózott Stadtbahnhoz képest olyanfajta meghittségét vet a közlekedésre, aminővel az orvos vagy az anatómus nézi embertársait. Ilyen a részint csak Parist és Bécsset ostromló lázas színházi élet, amelyről még a portás és a pincér társaságával megelégedő idegen is megérzi, szinte a levegőben, hogy a közélet részévé lett, szívbeli és közügygyé. Ezekhez s a most már gépkocsiktól is népesített közlekedés növekvéséhez képest hanyatlás számba legfeljebb az mehetne, hogy a becsületes és emberséges Ladenschluss-törvénynél fogva ma már minden boltot bezárnak kilenckor, s nem vehetni, mint annakelőtte lehetett, éjjél után kettőkor a Friedrichstrassén keztyűt és nyakravalót. Ezt a különbséget azonban igazán csak az veszi észre, aki meghal, ha éjjél kettőkor nem vásárolhat keztyűt meg nyakravalót. Megengedem, hogy ez külsőséges Ítélet, s az; olyan nagy város polgára, mint aminő Berlin, méltán lenézheti azt az idegent, aki mindössze ezt látja meg Berlinen, s azt hiszi, hogy ilyenformán valaminemű sejtelve van a városról, lakosságáról, életéről. Bizonyára nincs sok, és, hiába, a portás és a pincér nem mindenben reprezentál egy három milliós világvárost, melynek lakosai közt ott a császár is, ott vannak tudósok, költők, ott az udvari nemesség s

ott az ipar s a pénz új nemessége és, ami mindezeknél nagyszerűbb, ott a világ- legremekebbül szervezett munkástábora. Mindazonáltal nem kell azt hinni, hogy az ilyen felszínes szemlélő s csakis a felszint szendelvén, mégis egyet-mást ne látna meg az idegen világ leglelkéből, legsajátosabb sajátosságaiból. Úgy vagyunk ezzel, mint a fiziognómiával, mely facsart ajakkal is beszél s elmondja gazdája titkait. Csak éppen szemügyre kell venni.

Hogy példát mondjak erre s berlini példát: itt a német birodalmi gyűlés palotája s itt vannak az ülései. Én éppen akkor jártam ott fenn, mikor javában folyt az újságíró-sztrájk s egy olyan gyűléshez volt bejutásom, melyről a világ nem tud — igaz, hogy nem sokat veszít vele; Tirpitz admirális költségvetését tárgyalták, és sem az admirális úr, sem a képviselő urak nem erőltették meg magukat, hogy a vitát érdekessé tegyék. S fenn ülve a karzaton, szemben az elnökség s a szövetségtanács dobogójával, unalmamban azt kezdtem elgondolni: vájjon ha ezt a házat és gyűlést nem ilyen magamformájú minden hájjal megkent s a németség emlőin nevelkedett újságíró nézné végig, hanem valami átlagos műveltségű, teljesen idegen ember: milyen képe alakulna a német alkotmányos és politikai életéről?

Mindenekelőtt észrevenné, hogy sem az újságoknak, sem a berlini, sem tehát a birodalmi életnek

nem afféle lázokozó fókusa a Reichstag és épülete; még a külügyminiszter-kancellár expozéja napján is közömbösen bonyolódik le a sűrű forgalom a Reichstag közelében, melynek a nyilvánosságot igen megrostáló jegykiadó szokásai azt mutatják, hogy a nagyközönség nem igen töri magát az ülések után, különben kiküzdötte volna már magának, hogy ne olyan legyen a bejutás, mint egy magánmúzeumba. Egészen biztos ezekről a külsőségekről, hogy ennek a parlamentnek nincs, nem lehet föltétlen vezérlő hatalma; nem e körül vagy nem csakis e körül forog a politikai élet; ennek szava nem oly erős, hogy emelne vagy buktatna olyanokat, akiktől sorsok, vagyonok, boldogulások függenek — ha ilyen volna, a dolgaik után járó emberek többet törődnének vele. Széles, előkelő, egy kicsit luteránusan dísztelen és kongó keresztfolyosókon ödöngenek lassú léptekkel a népképviselő urak. Legnagyobb részt — egy pár elegánsabb öreg junker-figurát kivéve, polgári, sőt kispolgári viselkedésű és öltözetű férfiak, akik szemmelláthatóan idegenül és idegesen járnak-kelnék a frakkos lakájok között, s látszik rajtuk, hogy nem ez az ő i g a z i helyük; nem, mint az angol képviselőnek, még egy s a legmeghittebb klubjok ez a többi mellett. Ahogy egymásnak köszönnek, ahogy egymás mellett elmennek, azonnal látszik, hogy kevés közük van egymáshoz, vagyis megint csak az, hogy

nem túlságos sokat hat az egyes sorsára, hogy itt mi történik, ki van fölül és ki van alul. Benn a teremben a kevésülésű karzatok mind tele vannak, csak az újságírókarzat kong az ürességtől. Egy-egy rosszul öltözött öreg írnök-figura ül csak a helyén: a klerikális újságírók, akiket a rabszolgatartóik még a saját szakbeli összetartásuk szocializmusától is eltiltanak. Az idegen, aki tudja, hogy újságíró-sztrájk van, menten megállapíthatja, hogy ebben az országban a sajtó s az ő munkásai nem tartoznak a legnagyobb hatalmak, a legjelentősebb mozgatók, a legtiszteltebb emberek közé. Úgy látszik, ez a világ a legitim jogok világa; az olyan szerzett jogok, mint aminők világszerte a zszurnalisztikáé, itt nem tetszenek, nem kellene, nem imponálnak. Ha nem így volna, lehetetlen volna, hogy sem a karzati közönség, sem a képviselők, sem a szövetségtanácsi dobogó emberei nem igen nézegetik ezt a már ürességénél fogva is feltűnő karzatot; nem okoz egy lélekzetnyi mozgalmat, mikor üres padjain mégis felbukkan egy-két gyászos figura.

De legtanulságosabb maga az alsó ülésterem. Patkóformájú sűrű padokban ülnek itt a népképviselők, s a patkó előtt, széles dobogón ül középütt az elnökség s jobbról-balról két-két széles széksorban a szövetségtanács. De nemcsak ezeknek van helyük a dobogón. Egy-egy idősebb katonán vagy redin-

goteos elegáns öreg úron meglátszik, hogy államtitkár lehet vagy valamely állam delegátusa. De vannak fenn fiatal emberek: fiatal tengerésztisztek és egészen fiatal hadseregbeliek is, s vannak egyéb jókabátú, de mind ugyanazon férfúval, a tengerészeti miniszterrel vagy államtitkárral szemben igen alázatos férfiak, akik nyilvánvalóan miniszteri tisztviselők. Így válik hát ketté ez a világ: lenn a mély félkörben a többnyire rosszul öltözött s nagyrészt félszeg viselkedésű képviselők — fenn a dobogón pedig a tisztviselők, a legnagyobbtól a legkisebbig, egymás között a langrétra szédületeitől elválasztva, de lefelé egy mosolygó, közömbös, le nem néző s szinte le sem látó színes úri sokaság, a hatalomnak és előkelőségnek monopolista könnyedségével és természetességével. A két világ közt semmi érintkezés. A képviselők nem mennek fel, az urak nem szállnak le. Mégis: a tengerészeti államtitkárnak van valami megbeszélni valója Epsberger úrral, aki a centrum vezércsillaga s az üsd agyon, de ne nagyon ellenzék feje. A világért sem megy le hozzá; egy lakájt küld utána; a képviselő úr felsiet a dobogóra, ott udvariasan kihallgattatik s megy vissza megint a plebs közé. Ebben a birodalomban, azt kell hinni, az urak a tisztviselők s a tisztviselők az urak, és, úgy látszik, elég jól végzik a dolgukat, mert akiknek ez állapotra legföltékenyebbeknek kéne lenniök:

a képviselők úgy törődnek hozzá, mint valami természetességhez, mint a berlini klímához, mely kellemtelen ugyan, de nem rossz levegőjű.

Jól végzik a dolgukat; itt is jól végzik: feláll egy szürke, öreg képviselő — az embernek megdobban a szive, mikor ráismer, hogy Bebel, de ha nem ismerné is, látnia kell, hogy nem lehet jelentéktelen ember, mert mikor beszélni kezd, az addig részvétlen dobogó, élén az admirálissal, lassankint átcsoportosul feléje, a balmezőre, sőt két redingoteos és néhány tengerésztszti ruhás úri ember egészen előrehajol és papiroost, ceruzát tart kezében. A szónok — kellemes szavú és választékos beszédű — megemlíti, dátum szerint, az államtitkár úr egy múlt évi beszédét. Az egyik redingoteos ír valamit a papirosára s átadja egy fiatal tisztnek, ez szalad vele hátra, kimegy egy ajtón, majd visszatér egy vastag kötettel, felüti, elolvas benne valamit, hozzáír egypár szót a cédulára írtakhoz, visszaadja a redingoteosnak, aki viszont az admirális vagy miniszter vagy államtitkár úrnak adja kezébe. Ez a procedúra megismétlődik a Bebel beszéde alatt egynéhányszor, s általában ilyesmiben sűrőgnek és forognak a berendelt szaktisztviselők az egész ülés, az összes ellenzéki beszédek alatt; a vita végén egy csomó ilyen cédula van a miniszter kezében, aki összefoglaló és vitazáró beszédét ezek kapcsán mondja el, menten pontosan, minden adattal

felfegyverkezve felelvén minden kifogásra, vádra és bírálatra. Az idegennek is észre kell vennie, hogy ez a világ a jó igazgatás világa, az embereknek nem sok szavuk van, de gondjukat viselik. S ahogy a különben hűvös ház a még hűvösebb dobogó felől a beteg öreg népvézért, aki már annyira megrokkant, hogy nem tud állva beszélni s beszédét a felcsapódott székülés élére ülve mondja el — ahogy mondom a vörös öreget mindenfelől tisztelet és szimpátia veszi körül, azon megismerszik, hogy ez a világ nemcsak a hivatali munkának, de általában a munkának, a dolgozásnak, a kötelesség állásának világa, ahol a hivatali rangon kívül a jól végzett munka s a teljesített kötelesség is rang s tisztesség az emberek számára. S talán az sem erőltetett következtetés, hogy ez a béna parlament öntudatlanul talán rá sem gondolva, annak az osztálynak erőbe hozásától várja megelevenedését, melyből ez az öreg úri munka ide differenciálódott.

Ez a parlamenti példa csak egy a sok közül — így mehetnék végig színházakon, temetőkön, villamos kocsikon, áruházakon, sörkocsmákon, zálogházakon, sétatereken és száz egyéb felé, ahol szintén, ha az ember egy odavalóval sem ismerős, egy család hajlékába sem jutott be, észrevehet sok mindent, aminek üvegén át az odavaló élet leglelkébe is beláthat. Nekem különben legutóbbi berlini mulatozásom

alkalmával volt szerencsém megismerkedni és együtt lehetni az odavaló színházi élet egypár igen kiváló emberével, tehát szerezhettem értesülést egyenest és jó forrásból. Mégis: még ebben a társaságban és társalgásban is a sok érdekes és tanulságos közt, amit bőven hallottam, legérdekesebb és legtanulságosabb megint csak egy kép, egy jelenet, egy faktum volt, amely többet mond annál, mint amit a benne résztvevők különben igen mélyet és elméset mondtak. Ez a jelenet, röviden, az, hogy éjjel három órakor egy nagy fogadó külön szobájában együtt ülünk írók és színészek, odavalók és idegenek, s már egy órája, hogy beszél s még egy óráig beszél majd, szinte megszakítatlan dialógusban, versengve, vitatkozva, indulattal és nekihehvülve, a társaság két tagja, két igen művelt, igen komoly, igen elmés és az életben nagy energiájú férfi, s beszélnek legelvontabban művészi kérdésekről, dolgokról és elméletekről, igen magas rendűekről, igen fontosakról, olyanokról, aminőkről sokan köteteket írtak, cikkeket magam is írtam, de beszélgetni és társalogni róluk önképző körös korom óta nem volt alkalmam — nemcsak itthon, de teszem Parisban sem. Az idegen ebből erőltetés nélkül következtethet kettőre. Az egyik megint csak az, hogy a politikának ebben az országban nem lehet főfontosságu jelentősége, különben lehetetlen volna, hogy

nagyműveltségű, sok munkájú és gyakorlati foglalkozású férfiak ennyire kizáróan művészi dolgok köré kristályosíthatják érdeklődésüket. A másik viszont az, hogy ebben a világban a kultúra nem valami sznobizmus dolga, nem csakis divatos és kötelező játék és külsőség, nem szellő, melyben megmárthatják homlokukat, hanem, legalább is a művelteknél, lélező levegő lett, vagy, mondjuk, leszokhatatlan testi szükség, mint az angolszászoknál a fürdő.

FELJEGYZÉSEK

Bűn az, miről más is tud.

*

Szerencséje van a szerelemben, vagyis: ráér.

*

Csak egy napot kérek az életből, amikor kétszerkettő őt!

*

Néma gyermeknek édesanyja sem érti szavát — s hány néma gyerek nem tudja megérteni, hogy mért nem érti szavát még a saját édesanyja sem!

*

A szív jobb tanácsadó, mint az ész; legalább nem akarja elhíttetni, hogy okosat tanácsolt.

*

Verébre ágyúval? Igenis, ha kártékony és nincs ellene egyebem, bizony nekimegyek ágyúval.

*

Az élet halálraítéltjei azok, akiknek torkukon akad a szó, melyet magukért kéne ejteniök s a kenyér, melyet más elől kéne elenniök.

A régiek leberetválták a rabszolga fejét s tar koponyájára írva a levelet, várták, míg megnő a haja s így küldték követségbe, izenettel, melyet maga sem ismert s csak vevője tudta meg, ha újra leberetvált a fejét — s ha tudott olvasni. Ilyen írás van voltaképp mindenkinek a koponyáján; mindennek minden porcikája, minden vonása, minden alakja bő izenetet, teljes felvilágosítást, a megesküdhetőségig megbízható adatot szolgáltat egész hajdani történetéről, melynek rendjén fokról-fokra alakult olyanná, amilyen — egyben felismerhető s értő szem számára könnyen olvasható nyomait mutatván annak, amilyen volt. S mily nehezen tud ez Írásban olvasni még a tudós is, aki pedig beretvával dolgozik s mi magunk mily ártatlan tudatlansággal viseljük magunkon származásunk történetét!

*

Csak meghalás van, de halál nincs. Ez lapos igazságnak tetszik, mint mind, amit az ember a maga bőrén ki nem próbált. De ha ott fekszik az ember kinyújtóztatva az altatókocsin; ha, belélekezvén ötöt-hatot a savanyúan fojtó kloroform-gőzből, a koponyája belseje zúgó és kalapáló vörös kupolateremmé tágul s eszmélete utolsó haldoklásában már csak az az egy gondolata marad meg, hogy: ilyen lehet, ha az embert megüti a guta — s aztán nem gondol és nem érez többé semmit; majd meg aztán,

ha másfél óra múlva fölébred, megnyúzva, megsikálva, megrágva, összevarrva és összeragasztva, égő bőrrel, jéghideg lábbal s azzal a tengeri beteg óhaj-tással, hogy inkább meghaljon, semhogy ezt elviselje: akkor gondolatlan és hívatlan fölkel benne a következtetés, hogy ez a másfél órai semmi, mely alatt épp úgy négyfelé vághatták, fejét vehették, vérért el folyathatták volna, tulajdonképp rokona volt a halálnak, szinte sógora vagy unokaöccse. Azaz: minden igazság lapos és velőtlen, míg hatalmát a maguk bőrén ki nem próbálták, de az olyan próba, mely még messzebbre hat be, egy pár hüvelyknyire a bőr alá, még a balál velőtlenségének is, annak a közhelynek is, hogy a halál velőtlen, a legkínosabban meglepő hatalmat tud adni.

*

A betegség gondolkozni tanít s a fájdalom rejtelmeket fed fel. A kínlódás állandó szubjektivitása a kínlódó szubjektumot állandó objektumává teszi az önmegfigyelésnek, s befelé néző szociológus számára alig tudok tartalmasabb tanfolyamot, mint egy öt-hat napos laparotomiás állapotot. Véletlenül lett énből történetien lett reprezentatív emberi állattá válik ilyenkor az ember, ki az ő pillanatnyi kínlódásaiból nemének egész fejlődési menetére kénytelen sejtelmesen visszakövetkeztetni. Faj, idegzet test, mind csupa megsűrűsödött és lerakodott tör-

ténelem, erősebbnek mutatkozik az akaratból s eszméletből lazán s átfutóan összeállott énnél, mely, legyőzve és leteperve, rámered a történelemre, meglátja, észreveszi, megérzi, mint ahogy a letepert állat érezheti, észreveheti és rémülten szemlélheti a rája nehezedő vadállat súlyát, szőrét, melegét és szeme szikrázását. Ha így neked esik a fájdalom, hogy magad téped meg bele a busódat és vicsorgetod a fogad, önkéntelen fölkel benned a történelemelőttien homályos emlék, hogy ezek a reflexek, az állnak s az ujjnak e céltalan mozdulatai úgy plántálódhattak bele testedbe, hogy még emberelőtti időkben, hirtelen fájdalmak többnyire akkor álltak elő, mikor egyik állat nekiugrott a másiknak, s ba ez annak karmát és fogát érezte a busában, ugyanilyen mód karmával és fogával kellett védekeznie.

*

Meggyőződésre mindig rettentően természettudományos voltam s nem hittem már gyerekkoromban sem a halhatatlanságban, a halál után való életben. Azonban olyan ember lévén, aki nem osztozik a saját meggyőződéseiben, nagyszerű felvilágosodottságom tövében, mint a komor ciprus alatt a pettyezetett bolongomba, vidáman húzódott meg a talánnak s a nem tudómnak egy nap elpusztuló, másnap, eső után, újra kibúvó babonája. De mióta egyszer operáló-asztalon feküdtem, ennek a szép ál-

lapotnak vége. Belekóstoltam a halálba; nemcsak hiszem, de tudom, mert megpróbáltam, hogy nincs halhatatlanság, nincs halál után való élet, s hogy, ha már az élet is semmiség, a halál még semmibb; egy igen egyszerű, természetes, magától értetődő s a lehető legkönnyebben kialakuló, beálló és elkövetkező tökéletes semmi. Ha nem tudnám, hogy őseink, a derék féléllatok, egyfelől kötélidegű barmok, másfelől azonban üldözött férgek voltak, nem is érteném, mint tudtak a halhatatlanság gondolatára rávetemedni, így azonban értem. Zaklatottságunk, melynek közepett csak a sebláznak vagy az ellenség-félszéknek nyitott szemmel való s látomásoktól népes éberálmát ismerték, egyre-másra küldtek nyakukra olyanoknak fenyegetődző, számonkérő, feleségeiket, jószágjukat s szerszámjaikat visszakövetelő álomalakjait, akikről tudták, hogy meghaltak, akiket maguk temettek el, vagy széjjelvagdaltak, talán meg is ettek. Viszont, nem lévén érzékeny idegzetűek, nem ismerték a maguk tapasztalatából az ájultság állapotát, mely amaz álomképpel szemben arra tanította volna őket, hogy a halál nem élet, a halál semmi, a halottnak egyszer s mindenkorra mindentől vége. Így fejtett ki bennük a halhatatlanság hite s száll furcsa, vigasztaló, de egyre fogyó s pusztuló örökségül ránk, bolond unokákra, míg végképp el nem vész majd a mi unokáink kezén, akik, sze-

gények, még nálunknál is bolondabbak, mert még nálunknál is józanabbak lesznek.

*

Hogy mit el nem tud viselni fájdalmat és beavatkozást az emberi test! Élet, gondolat, érzés — az ember azt hinné, hogy mind e finomságokhoz finom masina kell, a legpontosabban kimódolt, a leggyöngédebben összeállított! Valójában a nynző-orvos, ha csak elég tisztán cselekszi, úgy fúrhat-faraghat rajtad és benned, mintha agyagból volnál, nagy tisztogatást tarthat a hasadban, a beleidet megkurtíthatja, a nyilasaidat bevarrhatja; ma, a keze alatt, alig vagy egyéb egy rakás széthullandó matériánál, harmadnapra pedig már fönshaladgálsz, emberül, homo sapiensül! . . . Karácsonyra egyszer fonográfot vettem a kicsinyeimnek. Egészen durvát, csak játszanivalót, néhány koronáért; lomha acél-rugóra járt, a membránja egy lap celluloid, a közepén bádoglegyecskével — s mindazonáltal ez az otromba szerszám a ráhúzott épp ily kevésbé finom kaucsukkürtőről gyönyörűen leénekelte a leggyönyörűbb énekesnök leggyönyörűbb nótáit, az emberi hang, a mi nemes, különös, legsajátabb és leglelkünkbeli szakadt emberi hangunk minden édes sajátosságaival. Egy pár órát forgatták a gyerekek, forgatták is, nyaggatták is — végre elszakadt a lószőr, mellyel a rugó a hengert hajtotta. A kis fiam

egyszerűen spárgát kötött a helyébe, jó egy pár helyütt összecsomózva. Majd a légy vált le a membránról, csak enyvel volt odaragasztva — s a kis leányom nem sajnálta a nyálát, hogy visszarágassza. Végre az egyik kaucsuk-kürtő is megrepedt, még pedig a legremekebb szopránótás, mintha villám szaladt volna rajta végig. Nos: mindez nem tette egészen tönkre; mind e balságok, belenyúlások és helyettesítések után az eredendőnél is durvább masina, ha valamivel náthásabban és nyekergőbben is, de még mindig emberien, még mindig édesen dalolta el a legédesebb énekesnő legédesebb nótáját. S mind, akik énekelünk és beszélünk s gondolkozunk és érezünk és élünk: mind ilyen durván összerótt masszák vagyunk, a legtervtelenebb, a legöntudatlanabb, a legképtelenebb s a legpocsékolóbb áctól, a természetes kiválástól taláalomra összeillesztettek!

Mintha egy képfaragó esnék neki vakon egy tönk agyagnak és jobbról-balról ütné és pofozná, — ami ez atyai kéz alatt kiformalódnék, az és ilyenek vagyunk és így lettünk mi, valamennyien, akik élünk, és minden, ami van.

*

Hol kezdődik az áldozatra való készség? Semmi esetre sem ott, ahol valami áldozattal adózom, mert

ez néha nem is oly nagy áldozat, jobban mondva: ami áldozatnak tetszik, valójában nem az, mert a feláldozottat lehet hogy szívesen áldozom, csak hogy ne kelljen áldoznom, teszem, nyugalmamból, kényelmemből, szemérmességemből vagy gyávaságomból. Igazában csak az az áldozat s a más iránt való áldozó készség, ha más miatt vagy a más javáért olyasmit tűrök vagy cselekszem, amire a magam kedvéért, a magam érdekéből nem tudtam volna magamat rászánni. Ha teszem az amúgy is fukar vagy igénytelen vagy az életem nem csüggő ember akárkik kedvéért még: többet koplal vagy még kevesebbet fürdik, vagy megöli magát, hogy a biztosítási díj nekik jusson: az még nem áldozat. De hogy a szemérmes és büszke férfi, aki a maga haladása kedvéért a kis ujját sem mozdította meg soha, akár a saját gyerekei kedvéért is kilincseljen és előszobázzon: az a legnagyobb önfeláldozás, amit el tudok gondolni. Azt hiszem, az anyai szeretet azért olyan magasztos, mert majd csupa olyan áldozattal jár, amit az asszony a saját maga jóvoltára sohasem vállalna.

*

Mit mondana vájjon a komoly szándékú fiatal ember, ha a jó házból való fiatal leány így szólna hozzá: Mondja, kérem, hogy tudna velem meglenni egy egész hosszú életem át; hogy tudná, mint mondja,

nevét és becsületét rám bízni, és tudná, mindenesetre, a sorsa egyik fő alakítójának megtenni: ha valóban oly buta liba, oly értetlen állat, oly semmit meg nem látó, észre nem vevő, s vér és akarat nélkül való ábránd-masina volnék, amilyenek mutatnom kell magam, hogy el merjen venni, s meg merjen tenni társának egy egész hosszú életre, neve és becsülete örözüjének, és sorsa egyik fő alakítójának?

*

Nem igen van emberi cselekvés, mely előtt szóban kevesebb, cselekvésben több tisztességet tenénk, mint az evés. Az evés külsőségeiben való szer-tartásosságnak meg vannak a maga kiadós okai. Kevesen gondolnak arra, mikor az ember emberi voltának valami jelképét, a kiműveltségnek valami ismertetőjét keresik s önkéntelen elégedetlenséggel látják a válogatást a tűzre, a beszédre s az írásra korlátozva, amik — szó sincs róla — nagyszerű, de az emberhez végre sem hozzánőtt kitalálások — kevesen gondolnak, mondom, arra, hogy mindezek szinte keveset jelentenek ahhoz a sajátosan emberi s a műveltség legnagyobb javát jelentő vívmányhoz képest, hogy az ember az ő táplálékát békességben költheti el. Micsoda nagyszerű java az emberi összetartásnak, hogy kialakított egy állatot, éppen az embert, mely evés közben nyugton marad, mert

nem kell attól tartania, hogy az étellel való elfoglaltsága, az evés miatt való gondatlansága közepett valami más állat rávetheti magát s megölheti vagy legalább is elragadhatja tőle keservesen megszerzett falatját! Az állatok erőmozdulatai ideges kapkodássá és rángatózássá fejlődtek el, egyfelől az éhség mohóságától, a gyilkolás küzdelmétől és dühétől, másfelől azonban a zsákmány elköltése alatt érzett állandó félelemtől. Csak az egy ember tud méltósággal enni, s a parasztnak ájtatos és meggondolt evésén még frissen megérik a meghatottság, hogy a fáradtsággal megszerzett ételt legalább biztosságban fogyaszthatja el. Ha az ember emberi mivoltának kéne szobrot állítanom, nem tudom, Goethét faragtatnám-e meg annak, vagy valami szép, komoly magyar parasztembert, amint szépen és komolyan szel egyet kenyereből, szalonnájából, bicskája hegyére tűzi, s csöndes félívben emeli szájához.

*

Az evésnek, mint jogos szenvedélynek elismerésével még messze mögötte vagyunk a szerelem ilyen elismertetésének. A szerelemmel szemben még a komor aszkéta Dante is ellágyult s a legédesebb gyengédség aranyosan átlátszó szavaiban őrzi meg a Paolo s a Francesca bűnös szerelme emlékét, mint ahogy a borostyánkő megőrzi a belekeveredett

szerelmes két aranylegyet. Szeretni szabad s méltó az emberhez; mentül több bűnnel és képzelettel történik, annál komolyabban s annál több tisztelettel szemlélik. Ám étel s ital dolgában még mindig a félvállról való vétel a kötelesség, s aki mégis komolyan veszi, annak ezt önnönmaga megvetésével kell jóvátennie, tiszteletét s áhítatát maga is csak mint bocsánandó gyengeséget emlegetvén.

Pedig ez a bűn, mert barbárság: ez a megvetése az ételnek. Hiszen nyilvánvaló, hogy az étel s a szerelem természettől fogva egyenlő rangú, sőt, valójában, ugyanazon természetű folyamat; az ételnek, mint a szerelemnek, meg vannak a maga magasztóságai, misztikumai, s az emberi mívelődés legmisztikusabb s legmagasztosabb jelenségeiben: a vallásos szertartásokban talán még nagyobb is a szerepe, mint a szerelemnek. A keresztyénség az ő minden spiritualizmusával sem tudta az emberi természetet mivoltából kiforgatni, s a középkori katholicizmus az ő baráti és apáca-aszkétizmusa közben szinte buján és kéjelgően volt átszöve a szerelem s a táplálkozás motívumaitól, mint aminő a Krisztus állandó vőlegénysége, az egyház anyai méltósága, az urnák teste, mely ostya formájában vétetik. Nem nehéz e jelenségekben régi kultuszok nyomára bukanni: szüzeknek valóságos feláldoztatására, vagy ami épp ily gyakori: testi szerelem cselekedeteivel

való isteni tiszteletre, és mindenekfelett ételáldozatokra, melyek vagy mint a mennyei hatalmak számára rendeltetett táplálék égettettek el, vagy a papoktól elfogyasztatván, egyengették az utat a mennyei üdvösség felé.

*

Azt már csak nem lehet eltagadni, hogy velejében a keresztyénség zsidó kitalálás, sőt tipikusan zsidó, valóságos kvintesszenciája a zsidó léleknek. Örök kár, hogy a kicsiny, elzárkózó, fogyatékos erejű nép nem maga terjesztette és fejlesztette; hogy csak gondolatát pedzette meg, s gyakorlatát a középkor barbárjai állapították meg. Így hajtotta végre Napóleon is a liberalizmust — és meg is látszik a liberalizmuson.

*

Drága, bölcs és csupa életismeret a katholicizmusnak az úristen előtt való szószólókba vetett hite. Mert ő szent felsége előtt, az ő mindenhatóságában, minden egyformán semmis és jelentéktelen, még az emberi szív is, minden félelmével és töredelmével. Ám isten fia, ki emberré lett, a szent szűz, ki tele van anyai szeretettel, vagyis drágalatosan magasztos kicsinyeskedéssel, a szentek, akik az ember emberi mivoltának minden iskoláját megjárták, mielőtt az üdvösség felmagasztosultságában bevonultak: ők mind emberek, s mivel nem idegen tőlük

semmi, ami emberi, szükséges és alkalmas szószólók a legfőbb bíró előtt, aki előtt idegen minden, ami emberi.

*

A hitből kinőtt, a valláson túlnőtt görög bölcsnek csak gúnyos és lenéző szavai voltak a multak baromi istenségei számára. A mai bölcs pedig, mentül jobban elhalványodik hite, annál gyengédebb kegyelettel csügg a názáreti Jézus alakján, s a szocialista Marxot vagy az anarchista Reclust, aki nagyon szívébe zárja s örök dicsőségbe akarja emelni: azt mondja róluk, hogy krisztusi férfiak.

*

Nem nehéz megállapítani: miért. A kereszténység, amely előtt a nyugati világ alakító népei meghajlottak, voltaképp az esszénus és plátói világfelfogás volt, a zsidó s a görög élet és lélek legutolsó szava, legfőle, legvirágja, legteljesebb kiérettisége. A fejletlen nyugatiak, mikor formáit átvették, lelkükben s intézményeikben mélyen alatta álltak e fejlettségnek, s mint ahogy az új istenségek neve alá öntudatlan visszalopták régi isteneiket, az új hit gerendáival is régi hatalmaikat s régi világukat támogatták meg. Az uralkodást s a szolgálatot lajtorjába foglaló hűbéri kereszténység alatt úgy eltűnik az eredendő kereszténység mindeneknek egy

atyától lettségét valló tanítása, mint ahogy a középkori gót templom cifraságai alján nehéz megtalálni az eredendő görög templom vonalait. Saját természetes fejlődésében a nyugati világ csak ma jutott el afféle fejlettségig, aminőn akkor volt a keleti, mikor a kereszténység levált róla. Marxot és Reclust mindenesetre inkább lehet egy napon emlegetni Jézus Krisztussal, mint Nagy Konstantinuszt vagy akár Nagy Károlyt is. S elvégre a tett propagandája sem volt idegen Jézustól; a templomból a maga kezével korbácsolta ki a pénzváltókat s a galambárusokat.

*

Nemcsak isteneit: megváltóit is a maga képére teremti az ember. S ahogy maga változik az idők folyásával, úgy változnak megváltói is. Csak soruk nem változik: az, hogy f e s z í t s d meg-gel fogadják őket.

... Ez eddig csupa laposság és közhely. De nem tehetek róla. A közhely épp azért laposodik közhelylyé, mert számos nemzedékeken végig, talán kezdettől fogva mindvégig igaz volt és igaz lesz. A régi történetek, énekli Heine, mégis csak újak maradnak, mert akivel megessenek, mégis csak megszakad belé a szívük. Unott jelenség, hogy minden korról s nemzedékekkel megváltozik a világ, s untig ismeretesek, az unalomig egyformán ismétlődőek e ved-

lésnek lázas és görcsös fájdalmai. Ám e lázat, e görcsöket, e velőbe hasító vonaglásokat az újság teljes fájdalmával érzi a maga testén minden új nemzedék. Amit ma haladásnak és fejlődésnek nevezünk, azt már a rómaiak is ismerték, és új dolgok-nak nevezték. S ez az új dolgok szó egyúttal rosszaságot és rosszat, bűnös és fájdalmas dolgot is jelentett, s ilyen értelemmel élt vele nálunk is még a XVII. század második felében a híres poéta Gyöngyösi István.

Új dolgok: rossz dolgok — s mikor az emberek a megváltó újságokat üldözik és megfeszítik: becsületes indulattal, őszinte gyűlöléssel, igazuknak lángoló átérzésével cselekszik ezt meg. A takácsok, akik az első szövőgépeket szétrombolták, a kocsisok, akik az első vasúti vonatokat kisiklatták: bizonyára hívő keresztyének voltak. Bizonyára tele voltak két évezreden visszaharagvó gyűlöléssel az Írástudók, a papi fejedelmek, a megátalkodott zsidók iránt, kik a megváltó Jézus Krisztust epével itatták s megfeszítették. S bizonyára nem sejtették, hogy mikor ők az első masinákat ízekre szedik, motolláikat összezúzzák, pántjaikat megtépik, és sarkukkal úgy taposnak romjaikon, mint a hajdani harcos az ellenség belében: hogy ők ezzel ugyanoly megátalkodott népek, a megváltónak ugyanoly vaksággal meg-

vert megtagadói, mint akik kétezer év előtt az isten fiát feszítették meg.

*

Ma már, egy évszázadnál nagyobb idő nevelő hatalma rendjén, minden gondolkodó munkásember tisztában van azzal, hogy az ő megváltója s vele az egész emberiség: a lelketlennek, a gyilkosnak, a szívtelennek és embertelennek kikiáltott szerkezet lesz: a gép.

Igaz, hogy rettentő pedagógia volt. Megint csak a legnagyobb nevelőre kell gondolni. Jézusra, ki csak olyat fogadott el tanítványának, aki otthagyja apját, anyját s minden gazdaságából s tekintetességéből kivetkezik. A gép kezdődő uralma irtózatossággal ütött szét a munkások között. Valósággal a belükben tiport; valósággal megfosztotta őket emberi mivoltuktól, méltóságuktól, keresetüktől. A napfényes mezőből s a csendes műhelyből a füstös, az emberölő gyár gyomrába szítta a földmivest, a kézi munkást s a hajdani rabszolgánál is nyomorultabb és ellátatlanabb isten teremtésévé tette. Új, eddig nem volt, nem ismert, de mindeneknél számosabb osztályát teremtette az éhségnek, a hajléktalanságnak, az agyonfárasztottságnak, a földönfutással fenyegetett röghöz kötöttségnek. Megint csak a közhelyeket kell szemre vennünk, hogy meg-lássuk, milyen képet keltett magáról felbukkanása-

kor. Fentebb leírtam e jelzőket. A gép lelketlen. A gép gyilkos. A gép szívtelen. A gép embertelen. Az embert áruvá silányítja s annak is leghitványabbjává, amit még csak gondolni sem kell. S nemcsak emberi méltóságától s ellátottságától fosztja meg, de emberi mivoltától is; magát is géprésszé teszi, melyben elsenyved a munkájánál szükségtelen lélek.

Mindezt mindnyájan így tudjuk. így látjuk, így valljuk; bábozás nélkül mondja és vallja a műveit s a gondolkozó ember is. Ez így is van. Mindez igaz is, mindez így is történt, sőt így is történik, ma is. Ahogy a gép a munkálkodó emberek közt szétütött: a tatárjárásnál gyilkosabban kiüt köztük. Halálos rémület fogta el tőle a munkálkodók szívét és gonosz kéreg vonta be a munkaadókat. S csak lassan, a gép uralma okozta elviselhetetlen nyomorúság nevelése kezdte az elmét gondolkozóvá tenni az iránt: kell-e ennek így lennie¹? A gép, a nélkülünk magával tehetetlen, lehet-e Dzsingizkán, vagy nem inkább mi magunk vagyunk-e azok s a gép rosszasa és vaksága nem ami gonosz vakságunk-e? A gépnek nincs esze és nincs akarata, ő nem akarhatja, hogy az embere is piaci áru legyen, mint a szene, amivel fűtik. De az embernek van esze — miért túri? A gép dolgozhatna akkor is, ha királyok fűtenek s bíbornokok olajoznák. S mihelyt

ezt átlátjuk s mihelyt e szerint cselekszünk is: a gép teszi majd lehetségessé, az a lehetőség, hogy az ember ne maga dolgozzon, hanem a gépet: a lelketlen, a munkabíró, az el nem proletárosodó, a bele nem sajnó, méltóságában azért nem csökkenő s mi-voltából azért ki nem vetkező, áldott, derék, irgalmas, jószívű, megváltó gépet dolgoztassa maga helyett: menten minden ember király és bíbornok lehet — és lesz is.

*

Ha az emberi nem fenségének szobrot állítanánk: gépet kellene szobrául állítani. A gép a kristálylá sűrűsödött emberi elme. Az eljövendő Danték, Miltonok és Klopstockok a gép dicsőségét fogják zengeni: a poklokon és purgatóriumokon keresztül megváltó gépét. Amíg gép nem volt: az isten fia sem tudta megváltani az embert. Mit tehetett őf Csak az emberi nem bűneit vállalhatta szegény lefogyott és meggyötrött vállára. De amíg gép nincs, amíg egyik embernek a másik munkájából kell megélnie, kell, elkerülhetetlenül kell, ha nem akarunk visszahanyatlani az erdő vadjai mellé: addig minden egyes nappal, minden egyes falatunkkal, minden egyes más felebarátunktól elszítt léleketünkkel újra meg újra bűnbe esünk. Nem a bűn szülte a munkát, mint a szentírás mondja: a bűnt szülte a munka — s valameddig a magunk vagy

egymás emberi arcának verejtékével kell megkeresnünk mindennapi kenyerünket: addig bűnösök leszünk s a bűn nem pusztul ki a világból, ha akár minden ezer évben újra emberré válik az isten, hogy terhét levegye vállunkról. Ember, még ha isten is, az embert meg nem válthatja, mert a fájó, a sajtó, a maga is szenvedő emberi váll gyenge és puha a megváltásra. Acél kell ide, kemény, élet nélkül való, melynek nincs lelke magának, de megelevenedik az emberi lélek beleömlésétől s mikor dolgozik: nem lealacsonyodik és lélek nélkül valóvá múlik, hanem, inkább lelkes állattá magasztosodik fel. Ha az acél átvállalja az ember munkáját s az embernek nem kell egyebet adnia hozzá, mint, amije bőségben vagyon s amit testi gyönyörűség foglalkoztatnia: elmét és lelket: akkor a gép vállalja, mert elkerülhetővé s feleslegessé teszi a bűnt is és igaz megváltással teszi ezt a földi világot az ő üdvösséges és boldogságos országává.

*

Még csak egyet. Azt mondják, hogy a gépi munka az embert is géppé fásítja vagy ernyeszti. Nem igaz; csak ahogy most dolgoztatják a *gép* körül az embert. Nemes ábrándozók, mint William Morris, a gépmunka gyűlöletétől lettek félig középkoriakká, félig szocialistákká, a szépségen való csüggesből, melyet féltenek a gépmunka durvaságától

s attól, hogy a gépmunka révén kivész belőle az egyéni bélyeg és lelkesség bája. Azt hiszem: ez nagyrészt képzelődés, másrészt a gépek mai tökéletlensége okozta kishitűség. Jó, de elfogulatlan szemű embereket kérdek: mondják hitükre; vájjon, ha a géppel való csipkeverést tökéletesítenék — s ez már ma is lehetséges volna, ha az emberek bolond elfogultságból nem kapnának a kézzel vert csipkén — nem lehetne-e a gépen vert csipke szépnek szakasztott oly szép, mint amin szegény parasztleányok vakra varják a szemüket? Miért kell a munkába, hogy szép legyen, emberi vérnek is beledolgozva lennie, mint a középkori falakba, hogy tartósak legyenek? A gépek még tökéletesedni fognak s azonfelül, ha egyszer igazi uralmuk eljő s az embert úrrá, szabaddá és ráérővé teszik: kiki pepecselhet olyan finom és meghitt kézbeli munkával, aminővel csak kedve tartja. De még egyszer mondom: nem igaz, hogy a gép a munkását magához alacsonyítja. Persze: a kézi munkának is vannak téglahordói és malterkeverői — s ez is olyan munka, amit géppel lehetne végeztetni, ha nem akadna bolond és megnyomorított ember, aki olcsóbban végzi. De kérdezétek meg a gépszedőket: vájjon lealacsonyított ma sinának érzik-e ők magukat az ő szedőgépeik mellett, a szedőszekrényekből való betűszedés kimerítő és lélektelen kapkodásához képest! Írókat kérdezek,

akiknek van dolguk nyomdáiban, hogy amely szedő-ismerőseik betűszekrénytől szedőgéphez kerültek: nem vettek-e rajtok már egy hónap múltán változást észre: több fegyelmet, több tudatosságot és teljesebb önérzetet? S ez természetes: nincs az embernek dicsőbb nemesítője, mint a felelősséggel egybekötött hatalom, a kormányzás, az étellel való eltöltés önérzet-nevelő szabadságai és magán való uralomra nevelő kötelességei. A munkára köteles, de munkáját géppel végeztető ember nemcsak nagyobb úr, de nemesebb és magasabbrendű állat lesz a mai embernél. És közönségesen tudni fogja és boldog uraságban fogja próbáját kiéltetni annak, amit ma csak dadogva merünk remélni: hogy a megváltáshoz nem istennek kell leszállania, hanem magának az embernek kell felemelkednie emberi sorba.

*

Nevetek, valahányszor azt a nagy argumentumot olvasom a szocializmus ellen, hogy, ha nem lesz meg a kenyérgond sarkalása s ezzel a jobb kenyérért való versengés versenye, a munka látja majd kárát, ímmel-ámmal történik, s módjaiban megáll a haladás. Mintha most, mikor a szükség külső muszáj a rég a tehetsége belső muszáj a gyanánt ivódott bele a tehetséges emberek idegzetébe: mintha most a hivatott ember csak akkor és csak azért dol-

gozna már, mert éhes és meg akar élni! A valóság az, hogy ezer és millió számra mennek tönkre s nem fejthetik ki munka közben tehetségüket és képességüket az azon munkabeli küldetéses emberek, mert a versengés teremtette munkáról tételek valósággal gyilkosai a jó munkának, az elmélkedésnek s a tudatosságnak. A verseny folytán a munka ideje, menete, beosztása: mind a versenyben leggyőztesebb, vagyis a különösen munkabíró, különösen gyors, fürge és bizonyára felszínes és lelkiismeretlen munkások dolgozó módja, menete és ideje szerint alakult ki, s ez ütemmel a közönségebb tehetségű, vagy a lelkiismeretesebb, tehát lassub munkájú, avagy az újra hivatott, tehát töprenkedő, kísérletező vagy külön utón járó munkás csak úgy tud lépést tartani, ha agyonfárasztja magát, vagy még lelkiismeretlenebbül dolgozik, vagy lemond arról, hogy töprenkedjék s külön utón járjon, hanem lélek nélkül beáll a taposó malomba, s ott folytatja s úgy folytatja, ahogy elődje elhagyta. Ha az emberek kedvük s tehetségük szerint dolgozhatnak, sokkal többet végeznek majd s hasonlíthatatlanul messzebb jutnak, mint most muszájból.

*

Még a szép tulipános időkben történt, hogy egy délben kihallgattam egy bájos szöke asszonyt,

amint a szövetes boltban tavaszi ruhának valót keresett s a segédnek megmondta, hogy ne mutasson neki mást, mint hazai árut, idegent föl nem vesz. Az ember kiment, bement, fölmászott, lemászott, leguggolt, fölkelte, végre is megemberelte magát s így szólt a szép asszonyhoz: „Nagyságos asszonyom, én ismerem az ízlését; van nekünk hazai szövésünk s nem is utolsó, de még sem olyan, hogy a nagyságos asszony a fejemhez ne vágja, ha megmutatom s azt merem fölteni, hogy ilyesből szabadna magának tavaszi kosztümöt!” A szép asszony egy kicsit elpirult, de hamar megemberelte magát s így felelt: „Kérem, ez a maga dolga; én nem veszek egyebet, mint hazait, de ha maga azt mondja valamire, hogy ez hazai, nekem sem okom, sem jogom nincs arra, hogy a szavának ne higgyek! . . .”

Végignézttem a szép teremtesen — noha szőke volt, mégis megismerhetően vérbeli magyar. Mint a p s z i h é k, vagyis olyan fényképek, melyeket úgy állítanak elő, hogy egy lemezre több egyéniségét fotografálják rá ugyanazon rendnek vagy foglalkozásnak vagy fajtának s így olyan egy arc áll elő, mely a valóságban nincs ugyan meg, de ama fajtának vagy foglalkozásnak típusát egy emberi ábrázatban képezi le: a szép szőke asszony is jelképes jelentőséggel állt ott a bolt közepén, s bármily bájosak és asszonyosak voltak arca vonásai, sokkal

keményebbeket idéztek föl az ember emlékezetében: a Bocskayak, Bethlenek, Illésházyak és Károlyi Sándorok harcos és diplomata-vonásait 's mind a nagy egyezkedő magyarokét, Deák Ferenctől fogva Andrassy Gyulán át Tisza Kálmánig.

*

Hogy életét elhibázta: az nem is fáj az embernek annyira, olyan nép közt, melylyel körülbelül ugyanez esett meg.

*

A múlttal szemben csak egy kötelességünk van: lerázni magunkról.

*

Kritikus, írd íróasztalod fölé: Azért, hogy valaki tudóvszben halt meg, még nem bizonyos, hogy jó verseket írt.

*

Ha az irodalmi erótikum ellen íróemberek is ajánlatosnak ismerik a tömlöcöt, akkor jó lesz arra gondolniok, hogy logika és igazság szerint effélében az irodalmi érték, ha egyáltalában módosító körülmény, akkor csak súlyosító lehet, mert mentül művésziebbek, annál teljesebben elérik azt, amit akarnak. S nem gondolja végig a dolgot, aki komolyan azt hiszi, hogy mikor az igaz művész éroszi mozgatókkal dolgozik, akkor nem az érzéseket akarja

megmozgatni. Hát mit az ördögöt, ha nem ezeket? Minden adaléka nem arra való-e, hogy valamire hasson olvasójában, s mire hassanak vájjon a nemi adalékok? Festőről és szobrászról, ha szépen kér, úgy teszek, mintha elhinném, hogy mezítelen testek s ölelkezések s megfélelkezések ábrázolásakor semmi egyébre nem számít, mint foltoknak és felületeknek tárgyuktól független optikai hatására, s nem kérдем tőle, hogy látott-e már és tud-e folt és felület gyanánt alkalmazni olyan foltot és felületet, mely csakugyan nem jelent többet foltnál és felületnél, s nem kelt egyéb benyomást, mint azt, hogy kék vagy hepehupás. De író ilyet ne mondjon, ő azért ábrázol, hogy részt vetessen abban, amit ábrázol, s mennél nagyobb művész, annál jobban bele tudja vinni olvasóját. Maupassantnak, aki az elbeszélésnek Boccaccio óta legnagyobb elbeszélő művésze, egy csomó novelláját egy magyar író, még pedig nem kisebb, mint Tóth Béla, olvan címen foglalta külön kötetbe, mely — nem emlékszem rá pontosan, de egyenesen utalt arra, hogy e történetek érzékcsiklandóak. A Madame Bovary regényt, mely netovábbja a lélekfestésnek s írója a megírásnak eddig élt legnagyobb mestere, perbe is fogták erkölcstelenség címén. Goethe is csupa érzékiség, s ha őt azzal tudják megmenteni az erkölcs számára, hogy legalább egészségesen és férfiasan érzéki, Zo-

láról bizonyára nem mondhatják ezt sem. Zola egyenesen hisztérikus, mint ahogy Wagner Rikárd valószínűleg perverzus. S nincs az az egészséges és férfias érzékiségű művészet, mely a hisztériától s a perverziótól egészen ment volna, azon az egyszerű okon, mert a művészi képesség maga is abnormitás, s egy gyökérben, s éppen a nemiségben, fut össze a hisztériával, a vallási túlfeszültséggel, s a normálisnak tekintett emberi szerkezetektől való egyéb eltérésekkel. Ha tehát az írók le akarják magukról rázni azokat az írókat, akiket egy nap erkölcstelenység címén becsukhatnak, akkor legjobb lesz valamennyiüknek becsukatniok magukat, mert nincs az az író, akit ezen a címen be ne csukathatnának azok, akik Pállfy Móric módjára úgy szeretik az írókat, mint az énekes madarat: kalickában.

*

Nehogy félreértés legyen e dologban. Éppen nem állítom azt, hogy ne lehetnének az irodalomnak vagy általában a művészetnek rossz hatásai, amelyek ellen igenis meg kell védeni: nem ugyan az államot, mert az erős, hanem, és csakis, a gyerekeket, mert azok gyengék. Szörnyű kegyetlensége a természetnek, hogy a nemi vágyakodás és érdeklődés előbb fejlődik ki az emberben, semmint lehetséges vagy ajánlatos volna kielégítenie, s a művelt

társadalomban e visszásság még keservesebb. Tartozunk a szegény kis vergődőknek azzal, hogy a lehetőségig távol tartsunk tőlük mindent, ami sokban enyhíthetetlen nyomorúságukat még fokozza is — s bizonyos, hogy a nemiségtől felgyuladt képzelet erős ily fokozó. Mellesleg mondom, hogy még itt sem lehet különbséget tenni igazi és nem igazi, egészséges és perverzus művészet között, s nem ismeri a gyermeket, aki azt reméli, hogy a római elégiákból kevesebb mérget szí, mint a Fidibusz regényeiből, s higiénikusabbak az érzései a milói Vénusz láttára, mint ha bejutna a Beardsley-kiállítás különszobájába. Wedekind, a perverzus és hisztériás Wedekind, aki nem tudom, pornográfus számba megy-e nálunk, vagy elélépott igazi íróvá, a Frühlings Erwachen egyik jelenetében gyönyörűen megírja azt, mikor egy kis gimnazista bezárkózik oda, a]iol senkisémm zavarhatja, s úgy él szerelmi életet egy múzeumi kép reprodukciójával. Nem látom át, hogy, ha nem is teljesen, de annyira amennyire meg ne védhetnők a gyermeket (s megint csak azt mondom, hogy csakis a gyermeket) e kínlódás kísértésétől. Csakhogy ez nagyjában közigazgatási tennivaló; abba a fajtába vágó, melylyel a mérgek vagy orvosságok számára külön kezelés, külön árusító mód s ez árusításnak külön ellenőrzése van megszabva, melylyel némely helyütt büntetik a boltost, aki tizen-

háromévesnél fiatalabb gyerekek dohányneműt ad el, s olyik helyütt múzeumokba sem engednek be bizonyos koron alul lévő gyermekeket. Ez is nehéz és meglehetősen kilátástalan vállalkozása volna a köznek, de szabad is, érdemes is gondolkoznia rajta, próbálkoznia vele. Ám csakis ezen és csakis ezzel. Egyébként azonban vannak szép szekszualitások s vannak ronda ocsmányóságok, vannak érdekes betegségek s vannak unalmas üzleti kieszeltségek. A felnőttek világában, ahol kiki magáért felel, mindezek boldoguljanak értékük vagy értéktelenségük szerint, annál is inkább, mert ugyanannak az erkölcsnek jogán, melyet meg akarnak védeni az irodalomban, meg lehet támadni az embereket legmagánosabb életvitelükben is, s a társadalmi érvek jogán, melyért békót vernek az irodalomra, békót lehet verni mindenre, ami kényelmetlen a társadalom urainak. Szokjuk meg a gondolatot, hogy disznóság csak egy van: ha egyik ember a másakra rá akarja kényszeríteni, hogy mit higgyen, mit gondoljon, mit akarjon és mi tessék neki.

*

Nekem a gyermekkorom legbájosabb emlékei fűződnek az artistasághoz, igaz, nem az előkelő tivolishoz és varietébelihez, csak alföldi kis ponyvasátrakhhoz, meg a városligeti Barokaldi-cir-

kuszhoz, melynek napfogó ponyvája akkor még épp oly lenge volt, mint a művészeinek egzisztenciája. De talán azért tudom jobban megérezni, mint akik már a cirkuszok s az orfeumok nagyvárosi kiteljesedésében ismerik meg, hogy az artistaság mennyire népi származású, mennyire a néplélekből lelkezett, mennyire az örök és elpusztíthatatlan emberi egészség és természetesség szerveződött ki ügyességeiben, természetellenességeiben, kedves alakosságaiban. Aki a nép között élt, tudhatja, hogy sehol nem oly komolyak a szerelem és egyéb erkölcsök körül való felfogások, mint az ő körében, de az eredendő érzések vagy az emberek külön helyzetének külön követkevései sehol nagyobb természetességgel nem teszik túl magukat ez őszintén vallott fölfogásokon. Amilyen ez egy dologban a nép, olyan volt majd mindenben az egész középkori emberiség. A hatalmas nevelő, a vallás, rettentő erővel nehezedett rá egész életére, minden addig vallott hitére, minden addig érzett érzésére. Ami addig erkölcs volt, nagyrészt förtelemmé vált, ami addig gyönyörűség volt, nagyrészt bünné sötétedett. A germán barbárok északról magukkal hozták a ködöt s a sötétséget 's ez a keletről jött nazarénus vallással együtt tette komorrá az addig görög-római vidámságot. Ez a nevelés nyilván kellett az emberiségnek, — hiszen ha nem kellett volna, nem túrta volna. Ám annál

inkább tűrhette s viszont csakis úgy tűrhette, hogy a sok új komorság alján szépen tovább éltek a régi kedves babonák, a régi kedves vidámságok; a Szent Szüzet úgy imádták tovább, mint hajdan Vénus istenasszonyt s a megvetett vásári komédiás, a s a l l i m b e, nem látott abban istentelenséget, hogy legszebb bukfenceivel hódoljon az istenanyja szentképének. Mikor Aristoteles s az egész régi tudomány belemerevedett a barátok skolasztikájába, a régi építészet belefagyott a gótikába s a régi költészet az iskolai színjátékokba: a régi szép világ elevenése s az új népek eredendő egyénisége meghúzódott a vásári ponyvák alatt meg a betlehemi játékokban; a kardnyelők, a kócevők, a Pierrot-k, a Colombinák s a ragasztott szakállú pásztorok és három királyok tartották homályosan ébren az érzést, hogy az ember: ember s élni és örülni akar. Ha nagy tudós volnék, talán ki tudnám mutatni, hogy a renaissance bepatakzó szépsége és elevenése számára a vásári vidámság tartotta nyitva a zsilipeket, aminthogy ma is a föléledt táncművészet s a l'art pour l'art egész nagyszerű pogánysága elképzelhetetlen volna a levegő nélkül, melyet az artistaság tartott számára frissen, az artistaság, mely a legtisztább art pour art: szépség a szépség, ügyesség az ügyesség kedvéért.

*

Nem csodálnám, ha a színészek kartellbe állának a kritika ellen; a kritikának csak az a joga van meg az életre, hogy maga is művészet, egyébként azonban alig van művészet, mely valamit is köszönhetne neki, amelyet valóban fejlesztett s nem csupán a fejlődésének sántikált volna utána, s viszont különösen a színészetről be lehet bizonyítani, hogy többet ártott neki, mint használt. Az oka ennek nyilván az, hogy a kritika, minthogy meg kell írni, az írók kezében van, s úgy ennek, mint a színdaraboknak révén, egy más és igen idegen művészet emberei, az írók és a költők, az ő saját mesterségük szemszögéből nézik a színészetet s annak sajátos törvényeit akarják erre rátukmálni. Ez lehet tőlük igen jóhiszemű dolog, de mégis csak túlkapás, s a rabságnál fogva, melyben a színészet az irodalom alá kerül, végzetes zavarokat okozhat ebben a kiszolgáltatott művészetben. Kell-e rettentesebb, mint az a kongó hősi stílus, mely a mi Nemzeti Színházunkban még mindig fel-felbukkan s a hajdani Burg-stílus révén került ide? Nos, ez a saját művészetének lelkét és magját megtagadó móka nem kisebb ember és művész lelkéből lelkezett, mint Goethe. S ennek a fenséges és mindenhez értő léleknek két értetlenségéből, túlkapásából és dilettantizmusából. Az egyik az a hite és felfogása volt, hogy a színésznek a színpadon minden egyes

mozdulatával és helyzetében szobrot kell állania a közönség felé. A másik a szobrászatról, nevezetesen a görög szobrászatról való felfogása, mely a maga egyenletességét, arányokat, szép szimmetriákat és harmóniákat követelő pedantériájával és matematikájával az építészetre még valahogy felszínesen ráillenék, de a vonalakkal s felülettörésekkel dolgozó szobrászatra semmiképpen sem. Így vált a nagy Goethe keze alatt a weimari színpadon a párisi stilizált hősi színészet vidéki élőképmaskarává. Szegény Schiller pedig, aki igazában szintén idegen volt a képzőművészettől s a drámaisághoz értett, de a színészethez nem, mindinkább e játékokra gondolván írta darabjait; így játszva persze nem színészetek, de más, modernebb játék viszont bántó és zavaró elentétbe kerül e darabok stílusával, s amíg Schiller él a színpadon, addig a goethei színjátszó képtelenség sem pusztulhat ki végképp. Két nagy művész bélyege és hatalma így törvényesített és tart szinte még ma is életben olyan fattyúművészetet, aminőnél a makaróni vagy leoninusi versek divata sem volt, a maga nemében, barbárabb.

*

Egyéb, mint impresszionista kritika nem is lehetséges. Az értékelő kritika sem mondhat többet, mint hogy az é n Ítéletem szerint mit ér az a dolog.

A kritikának semmi egyéb lehetősége nincs, mint tudomásul venni a művészi munkákat s e tudomást tovább adni; leírni azokat, mint ahogy leírunk egy vidéket vagy egy eseményt, s hogy nem leltárt írunk róluk, hanem csak benyomásokat, az éppen azért van, mert láttatni akarjuk ama dolgokat, már pedig a leltárban az ember a részletektől nem látja az egészet. Nem értem, hogy a kritikának mért kéne exaktabbnak lennie a fizikánál s a kémianál, melyeknek még úgynevezett törvényeik sem egyebek, mint jelenségek leírásai.

*

El kell viselnünk, mert hiába rugdalódzunk el-lene, hogy szavakban gondolkozunk, vagyis hamisan és fogyatékosan. De ha már így van: legalább meg volna belőle az a hasznunk, hogy ki tudnók fejezni szóban, amit gondolunk!

*

Alig tudok meghatóbbat, mint a mi Jókaink öregkori írásai. Ha feloszlást lélekzenek is már: viszont s épp ezért, mint a feloszló húsról, gyöngyház fénye csillog le róluk; meghatóan gyermeteg és gyerekes bájnak szivárványlása. S kedvesen tanulságosak s a lelki kórság érdekességével feltűnőek az ő utolsó szerelmes versei — nemcsak az érzések miatt, melyek bocsánatért és megintésért esdeklő

szemek módjára, néznek ki a vers rostélypálcái mögül, hanem maguk e versek miatt, minéműségük miatt, melyekben a Jókai gyermekkorának együgyüen tudákos s urambátyámosan allegóriás lakodalmi s névnap-i költészete ébred föl hirtelen, amely viszont maga is még a XVII. század kellemetes szerelmi eposzaiból származik, — s ezek, tudnivaló, már a Jókai gyermekkorában is rég túlhaladtak, teljesen elavultak voltak, s akkor órá magára sem hatottak. Úgy találok: az agg Goethe hangjában s nyelvében is valami váratlan s különös, bár csupán halk felcsendülését a gottsched-i idők cifrázatos tudákosságának — Goethénél, kinek ifjúi harcai éppen a gottsched-i idők cifrázatosságának s tudákosságának szóltak! Persze: ennél az isteni öregnél az ilyesmi csak külsőség volt, mint fehér szemöldöke, mely alól barna látnoki szeme annál ragyogóbban világolt elé, aminthogy annál csodálatosabb e tizennyolcadik századba visszaeső formában olyan gondolatokat találni, teszem Amerikáról s az industrializmusról, melyek előtte járnak a huszadik század fejlődésének.

*

Minden irodalmakban az írott szó hasonlatosságba jut az élővel. Ennek nyilván megvannak a maga gazdasági és technikai okai, melyek közül olyik valósággal szembeszökő. Teszem: a munkának

mind veszekedettebb sietsége, mely szükségessé s a gyorsírás és az írógép, mely viszont lehetségessé teszi, hogy az ember diktáljon, vagyis az élő szót változatlan áttéssé írásba. Aztán, bizonyára, a politikai felszabadulás, a társadalom demokratikusan gazdasági elkülönöződése, mely mind több embernek szerez alkalmat s mind többre rója rá a kényyszerítést, hogy nyilvánosan beszéljen, szónokká legyen, vagyis, hogy az élő szót mindinkább úgy öltse egymásba, hogy simítás nélkül áttehessék írásba.

Zsebekről és szívekről

Szegény gazdagok

(1900.)

Az öreg Tolsztoj — akkor még fiatal volt — olyasmit ír egy novellájában, hogy a tizenkilencedik századnak nem Waterloo, nem a februáriusi forradalom, nem Szebasztopol eleste, hanem az, hogy az ötvenes évek egy nyári estéjén egy gitáros ember kornyikált egy svájci világfogadóban, s a karzatról s az ablakokból ki és lekönyökölő dúsgazdag úri népek közül egynek sem jutott eszébe ledobni a nyavalyásnak bár egy poltúrát is. Azóta a tizenkilencedik század végképp letelt, s a vége felé történt egy esemény, mely lefőzi nemcsak Waterloot és Szebasztopolt, de még a svájci világfogadóbeli esetet is. Ez az esemény pedig az volt, mikor George Gould, a néhai híres amerikai milliárdos Jay Gould-nak fia, pazarlás miatt gondnokság alá tette az ő szép hűgát, az Európába férjhez ment Castellane grófnét!

Mielőtt a dolog kiábrándító oldalam rátérnék,

hadd hajtsam meg lobogómat legszebb oldala: a szép amerikai asszony előtt. Ó asszonyom, ne vegye rossz néven, de meg tudnám csókolni az ön világtörténelembe belekerült kezét! Tiszta rajongásból tenném, mintegy elvből, távol minden illetlen gondolattól és semmiesetre sem silány érdekből — amit némely amerikai milliárdos lányok grófi férjeiről nem lehet elmondani. Megcsókolnám! — nem, leterdelnék előtte, s megcsókolnám ruhája szegélyét, a ruhájáét, melyből minden másnapra új jutott, darabja nyolcszáz és ötezer frankok közt váltakozván. Továbbá csókot lehelnék a gyűrűje kövére, mely, gyűrűje válogatja, olyik megérte a félmilliót is. S kár, hogy ez már tolakodás volna, mert szívesen temetném arcomat csipkéibe, bár ezeknek az árát már egyáltalában nem tudják fölbecsülni a mindent kutató újságok.

Ah, látom a szép asszonyt, kiautomobilozni a ligetbe, mindennap új kalap a fején, darabja két-vagy hatszáz frankok. Szép kalapok, szép ruhák, szép ékszerek és szép csipkék lehetnek, és ki járjon bennük, ha nem a Jay Gould lánya? Az öreg Jay Gould minnek gyűjtötte volna millióit, ha nem azért, hogy végre valahára, millió meg millió esztendőök után, boldog emberi lény is legyen e világon — s halóporában is jól eshetett az öregnek, hogy ez a boldog lény éppen az ő leánya, az ő aranyos kis leánya, ki-

nek grófi férjet tudtak szerezni, a legelőkelőbb arisztokráciából, s három millió frank rentét adtak vele hozományul. Az öreg Jay Gould bizonyára megfordult volna sírjában, ha megtudja, micsoda filiszter vált volt az ő George fiából, ki pazarlás miatt gondnokság alá helyeztette az ő szép hűgát. Az öreg Jay Gould, a nagy fantaszta, kinek kezében a pénz isteni játék volt, költészet, tündérmese, ezeregyéjszaka, teli terülj-asztalkákkal, kincses barlangokkal és geniális s z e z á m o kkal, melyekre fölpattantak a vasszekrények ajtai s ontották a pénzt az öreg Jay Gould ölébe! Ennek a poétának méltatlan fia volt az a George, ki most az öröklött vagyont úgy kezelte, mint a tejelő tehenet. Méltó e vagyonhoz csak a szép asszony, a szép Castellane grófné volt, ki 1895. tavaszán ment férjhez, s aztán öt év alatt évi három millió rentében, elköltött tizenöt milliót s még azonfölül harminchét millió adósságot csinált — vagyis költött napjában átlag százezer frankot. Igaza volt, isten áldja meg érte, Vénusz mosolyogjon rá, gráciák táncoljanak előtte s Auróra legszebb rózsaszínéből adjon gyámságban halványló fehér ábrázatának.

. . . Van asszonyod szép s a kit szeretsz — a világ minden kincse sok-e, hogy szépségét bekereteld, szemébe mosolygást csalj vele? Mennyit irigylik az emberek Amerikának milliárdosait, s hév álmaik

földön túl való hatalomnak szivárványával vonja be keszeg alakjukat. Ha minden sóhajtás, átok, panaszos elmésség és kihívó fenyegetés, ha minden újsághír, főkönyvi tétel, jegyzőkönyvi kivonat, kolduló levél, díszpolgári oklevél, váltó, utalvány, nyugtatvány, részvény és adóív, mely valaha Jay Gould felé szállott, repült, körülötte forgott vagy ő reá vonatkozott: ha mindez egyenkint csak egy-egy centté válna, már így is többet tenne ki, mint a centeknek az a konglomerátuma, mely együttvéve a Jay Gould vagyont tette. Mert erről a vagyonról legendák szóltak — de íme, mennyit ér ez a vagyon? Annyit sem ér, hogy, akit az ilyen vén pénzember bizonyára legjobban szeret a világon, a saját édes leánya: szép, egészséges és élni szerető fiatal asszony csak öt évig is kényére s örömeire élhessen belőle. Vegyük csak sorra. Sok egy szép kalapért háromszáz frank? Szép ruháért akár ötezer is? Sok mindennapra új kalap s minden másodnap új ruha: annak, akinek legtöbb pénze van a világon? Ha az arányosságnak csak némi jussa is van e világon: sok-e ez a Jay Gould leányának, mikor három-négy kalapot, darabját ötven frankjával, elhord esztendőkint nem egy asszony, kinek az ura öt év alatt nem keres annyit, mint a szép grófné apja egy nap keresett! Szemére vetik, hogy a képárosnak s régiségkereskedőnek ma is vagy két millióval tartozik.

Istenem, hát ki vegyen képet, szobrot, hímzést, szőnyeget, faragványt, metszett üveget, szikrázó kősöntyüt, szivárványos selymet, virágos kárpitot, kirakott bútort, öntött rezet, esztergált csontot és faragott márványt, ha nem az, akinek a világon legtöbb a pénze? Hát nem vérlázító, hogy ez a legtöbb pénz is olyan, de olyan megalázóan, lesújtóan és elkedvetlenítően kevés, hogy egy jóízű asszonynak öt esztendőre se futja méltó életre, s akinek volt annyi esze, hogy élni, élni akart — nem rabszolga módon a pénzének, hanem úri módon a pénzén: gyámság alá vetik, mint a beteget, a hülyét, a magával tehetetlent!

.... Ó pénz, ó pénz! Volt idő, hogy azt hittem: belépti jegy vagy az élet paradicsomába. Most azt kezdem látni, hogy bizony csak ebéd-jegy vagy az élet népkonyhájába. Van, van az életnek sava,-borsa, fácánnyelve, paradicsommadara és ezer gyönyörűsége. De, úgylátszik, csak a kirakatban. Enni nem eszik belőle senki, mert csak belekóstolni futja még a legtehetősebbnek is. A java használatlan s élvezetlen romlik, áporodik, penészik és fonnyad. Vannak gazdasszonyok, kik olyan jó gazdasszonyok, hogy nincs szívük cselédnek, gyereknek eleget adni lepényből, pogácsából s a kamrában addig tartogatják, míg megavasodik s csak szemétre való. Az élet is ilyen jó gazdasszony, vigye el az ördög, aki ilyen

nek alkotta. Mert hogy a jó istennek ebben része nincs, abban biztos vagyok. Biztos vagyok benne, hogy azoknak a népeknek volt igazuk, kik nem az istenhez imádkoztak, hanem az ördöghöz, nagyon helyesen úgy okoskodván, hogy isten ő szent felsége, az ő végtelen kegyelmében, jóságában és irgalmában sem ilyen rossz világot nem teremthetett, sem, ha ő teremtette volna, a szegény emberi állatot nem lökné benne oda az ördög incselkedéseinek. Hogy ez a világ rossz — amit tagadni nem lehet; hogy az ördögnek mindeneknél több benne a hatalma — amit mindenki láthat, aki nem vak: mindez annak bizonyossága, hogy a világot magunkkal együtt maga az ördög teremtette s menten el is vinné, ha a jó isten megengedné. De a jó isten nem engedi és, bár keményen igazságos voltában az ördögnek is meghagyja a maga jussát, nekünk is adott fegyvert a mi gonosz urunk ellen: az imádságot. Imádkozzuk az ördöghöz, felebarátaim, hogy szabadítson meg bennünket önmagától s ne vigyen kísértetbe azokkal a sárga kis manóival, melyekből talán neki magának sincs elege. ... Szegény szép grófné! Talán neked is jobb lett volna szegény kis jószágnak születned, mint születik a legtöbb leány, ki téged, apádnak mérhetetlen gazdságáért, oly nagyon irigyelt. Így, még e nagy kincsekkel sem voltál elég gazdag, még öt évre sem, tehát még felére sem az esztendők ama tizedé-

nek, mely az asszonynak pompázása, virágzása és gyönyörűsége. Amúgy egy nagy kincséd lett volna, mely, ha sokakkal közös is, mégis mindenki egészen bírja, az az ábránd, hogy: de jó volna gazdagnak lenni! Nos, gazdagnak lenni sem jó, mert elég gazdag sohasem lehet az ember, jónak pedig csak annak jó, aki elég gazdag. Ilyen pedig nem volt és nem lesz senkisé, sem Jay Gould, de még Napóleon sem. Ő is csak vérben, életben, hatalomban és dicsőségben tudott bizonyos magasságig eljutni, vagyonban nem. Nemcsak a pápát verte meg, hanem a szép Josephine s a még szebb Mária Luiza szabóit és divatárúsait is, amiért dupla krétával muerészkedtek a császárnék számláit írni. A világ urának sem volt annyi pénze, hogy feleségét úgy öltöztethesse, ahogy a császár feleségét megilleti. A nagy rabló, ki, a Parisba hurcolt képek és szobrok mutatják, mennyire értett az effélékhez: csak a nemzet számára tudott efféléket rabolni; neki magának, az értő amatőrnek, már nem jutott belőle. Elhígyjétek: nem érdemes már Napóleonnak se lenni s a milliárdosok példája mutatja, mennyire igaza van a szocializmusnak, mikor a magántulajdon hitvány voltát hirdeti s szidja a milliárdosokat. Nem azért, mert ezek a modern mágnások, özvegyek és árvák könnyéből és véreből sajtolják az arányaikat s a Jay Gould leánya egy nap alatt költ el annyit,

amennyiből kétszáz szegény családnak egy eszten-deig kell élélnie. Hanem azért, mert még ezen a rettenetes áron, özvegyek, árvák s éhező férfiak árán sem élhet kedvére a Jay Gould leánya s az emberek milliói hiába fáznak, éheznek és pusztulnak el szennyben, bűzben, vesződésben és nyomorúságban, mert a m í n u s z o k e temérdekségéből nem tud kinőni egyetlen egy plusz, egyetlen egy ember sem, ki halálos ágyán elmondhatná: nyugodtan halok meg, mert éltem.

John Burns, a puritán

(1905.)

John Burns, a munkásvezér, miniszter lett és titkos tanácsos. De azért, így híresztelik az újságok, megmarad szegény embernek, kis embernek, puritán embernek; kinn lakik a külvárosban, a királynak vásott cipőben, elnyűtt ruhában, vedlett kalapban, gyalog ment udvarlására; ha ki otthon felkeresi, a felesége maga nyit ajtót a jövevénynek s a jó asszony tovább is szolgáló nélkül tesz-vesz a homályos kis házban, maga főzvéen s tisztogatván kettejükre, beleértve ebbe a cipők tisztítását is.

Igaz-e mindez? Nem tudom. Lehet igaz is. Ez a John Burns igen tehetséges ember, de se nem egészen kristályos elméjű, se nem egészen átlátszó lelkű. Az ő félig radikális, félig szociális politikája a gyakorlatinak nevezetteknél is rendszertelenebb s politikai megbízhatósága sem a legtökéletesebb. Lehet, hogy személyére nézve nem egészen okos ember s némiképp malac hajlandóságú, akinek való-

ban nem is kell jobb élet, mint aminőben eddig megrekedt. Az is lehet, hogy alacsonyrendűen alakos lélek, aki azt hiszi, munkásvoltának tartozik ezzel a vagy ostoba, vagy képmutató, vagy ostobául képmutató puritánsággal. Ha nincs így, bocsánatot kérek tőle látatlanban is. Ha így van, én tőlem lehet így s én tőlem lehet mindenki, tehát John Burns is, olyan malac vagy tulok vagy róka, amilyen csak tud lenni. Amit szóvá teszek, nem is az, hogy ő úgy él, ahogy ól, hanem hogy munkásból lett miniszter, a munkásságnak hatalomba emelője létére él úgy, ahogy él. S hogy ezt az emberek valami nagyszerű s követendő dolognak tartják.

Pedig nem az. Inkább: megseprűzni való dolog. Hogyan? Hát rendes ruha, kényelmes szállás, megosztott munka, kocsi, ló és emberhez méltó élet olyasmi, ami nem illik s nem való munkás embernek? S ha munkás ember s a munkásság képvisellete hatalomba s egyenlőségbe jut, köteles magát azzal megkülönböztetni, hogy lemond az élet javairól, s mikor elfogadják embernek, tovább is úgy él, mint a kutya¹? Hát nem java az életnek a jó szállás, a tápláló étel, a rendes gúnya s választott munkájuk számára az apró-cseprő házi munkától s gyalog kocogástól el nem aprózott ráérő idő? Hát miért küzdenek a munkások a hatalomért, ha nem ezek elérésére? Hát miért folynak a sztrájkok, a bojkot-

tok, a szervezkedések, a szövetkezések, ha nem jobb, szabadabb, teljesebb életért? Hát mire kell a munkásnak a béremelkedés? Mire, hogy munkáját ne a tőkés fölözze le, hanem kiki, amit megdolgozik, maga kapja! Csakis azért, hogy igazság legyen a földön? Igazság nincs; csak az az igazság, aminek hasznát veszik. Ha a munkásnak csakugyan nem kell, még akkor sem, ha teheti és volna módja benne, egészséges lakás, szép ruha, jó kenyér és kényelmes élet, akkor igaza van a kizsákmányolónak, aki nem hagy meg neki többet, mint kutyányi életre valót. S micsoda programja az: akár a munkásság felzabálásának s hatalomba jutásának, akár a köteles és minden vállra egyformán szétterülő munka eljövendő uralmának, ha e munkásság hatalomba emelkedett embere s e jövendőnek kikényszerítő prófétája élete vitelével azt képezi, hogy munkásnak csak kutyának való élet jár s a munka világában az élet kutyának való élet lesz? Nem tudom, úgy él-e John Burns, mint az újságok írják, nem tudom, ha így él, kedvére való-e ez az élet, — de tudom, hogy még kedve, hajlandósága, személyes kényelme rovására is kényelmes, és, kimondom ezt a gyűlölt szót: úri emberhez méltó életet kell élnie, ha, mikor a munkásságot hatalomba viszi, nem olyan szerepbe viszi, mint az udvari bálba keveredett szabómesteré volt, akit a körülötte hullámzó

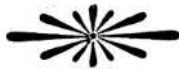

és csillogó pompán úgy elfogott a szorongás, hogy eltörpülve ordított fel: Dobjatok ki, csak szabó vagyok!

Ó, John Burns, szívem John: nem vagy igazi munkás és nem vagy munkásvezérnek való, ha nem tudod, mily dicső, mily nagyszerű, emberhez mennyire egyedül méltó dolog a kényelem, sőt a fény, sőt a pompa! Hogy a gazdag ember, az úr, igen, az úr, aki teheti: mennyivel emberebb ember, mint mi, szegény izzadómasinák vagyunk! Hogy a rongyok, a cafrangok, a léhaságok s a multságok mily üdítői és finomítói testnek és léleknek! Hogy fehérre sikált pofák közt mennyivel édesebb a szerelem, hogy semmiségek közt mennyivel nemesebb a lélek, hogy gond és vesződség nélkül mennyivel nagyobb, jó a világ számára az emberi élet, mint olyan szutykosan, lefejezetten, erőnk hagyottan és szívünk tompultan, ahogy mi élünk! És mikor erről lehet tenni s lehet arra tenni, hogy ez közönségesen így legyen; mikor minden anyától lett emberben megvan a tehetség, hogy olyan herceg legyen, mint akár-melyik herceg, s mikor a technikának már mai fejlettsége közepett is lehetséges világrend, melyben, ha minden ember dolgozik, egyben mind akkora úr is lehet és olyan úri életet is élhet, mint a mai hercegek; mikor neked, ó, John Burns, nincs is egyébjogosítód a te politikai életedre, miniszterségedre és

hatalomba jutásodra, mint az a kilátás, hogy a dolgozó ember is lehet ember s a dolgozó világ a mostaninál jobb, szebb, úribb, előkelőbb, díszesebb és pompásabb világ lesz: akkor te bagólével köpsz arcul minden emberi és tudományos igazságot s ostoba színjátszással s megátalkodott megszokással fölkelted az avatatlanokban a félelmet, az avatottakban a lelkiismeretet, hogy hátha, a munka hatalma révén, ilyen elszutykosodásnak megy elébe a világ!

John Burns, szívem John: ha magadnak élsz, élj, amily kutyául csak tudsz, kinek mi köze hozzá. De ha a mi nevünkben élsz: élj emberi módon; a puritánságot hagyd a szamaraknak s a gazembe-
reknek, de te élj úgy, ahogy jogod van élni, ahogy jogunk van élni.

Kikkel, miről

Az asszonyokkal, magától értetődik, arról szoktam s arról szeretek beszélni, ami őket érdekli, vagyis arról, hogy imádom őket s szívesen volnék értük juhászcutya hét esztendeig vagy még hosszabb megszolgáló időig. Méltóztassék ezt minden donjuansági magamstilizálása nélkül érteni, vagyis úgy, hogy h a egyáltalában érdeklém vagy érdekelhetem ő nagyságát, minden bizonynyal csakis abból a szempontból érdeklém, hogy szerelmes vagyok-e bele s amit mondok, az is csak annyiban érdekli, amennyiben erről tesz vallomást. Igaz, hogy ezt viszont elmondhatom matematikai vagy filológiai értekezés formájában is; beszélhetek ismeret-elméletről, mi-végű ígékről, refakcia-politikáról, hengerrel való őrlésről, pointilizmusról, sőt más asszonyról is; minden érdekli, ha azt érti ki belőle, hogy szeretem, imádom és meghalok, ha nem szeret viszont. Én tudnék talán minden mellékíz nélkül is érdekesen beszélni refakcia-politikáról, pointilizmusról, s nemcsak

elgondolhatok, de ismerek is asszonyokat, akik nem pusztán megértik, de tovább is fejlesztették az ismeretelméletet. Roppant számár minden férfi, aki komolyan azt hiszi, hogy a nők libák s ne tudnák felérni észszel, amit a férfiak fel tudnak. De még nagyobb számár, aki férfi létére s ha hivatalból mint tanító vagy előadó nem köteles rá, úgy prelegál asszonynak, hogy csakis figyelmét akarja vele leierázni, szivét nem. Az asszonyt külön érdekelheti a magasabb matematika és külön egy férfi. De ha a kettő összekerül, akkor ebben a magasabb matematikában — igen helyesen és természetesen — az a férfi érdekli, aki előadja s aki e matematikának szépségét s a maga tudásának erejét az előadásban úgy terjeszti ki előtte legyezőformában, napban való csillogásra, szerelemkeltésre, mint a páva a tollát. S ez nem azért van, mintha a nők született libák volnának, hanem azért, mert nők születtek; mert más nembeliek, mint mi vagyunk, s mi más nembeliek vagyunk, mint ők; mert, ennél fogva, egymásban különösnek, feltűnőnek, sajátosnak, tőlünk elütőnek s ezért a másik, számunkra legérdekesebb s legfoglalkoztatóbb jegyének éppen ezt a különbségét érezzük s mert, mindezeknél fogva, ha én asszonynyal refakciáról beszélek s ő énvelem ismeretelméletéről, ebben a találkozásában a dolgoknak, ebben a kombinálódásában az adatoknak, ebben az összeszala-

dásában a véletlenségeknek az uralkodó jegy nem lehet sem a refrakcia, sem az ismeretelmélet; az uralkodóak mi vagyunk: ő meg én.

Természetesen. Tudományt, művészetet, bármiféle ismeretbeli adalékot találhatok könyvekben, kaphatok férfiaktól is. De nőt csak nőnél találhatok; ha van valami érdekesség abban, amit mondunk, annak varázsa a mi férfi vagy nő voltunkra csúszik át. Mint nő a nő engem akkor érdekel, ha vonz az ő nőiessége és várhatom azt, hogy felmelegszik elragadtatásom iránt. Mint férfi a férfi akkor érdekli a nőt, ha vonzó az ő férfiassága s várhatja azt, hogy a férfi el lesz ragadtatva tőle. Ilyenformán az, amit nőtől hallok, nem tartalmánál fogva érdekel, legalább nem első sorban, hanem a szerint, hogy bezománcolja-e előadását az ő egyéni és nemi bája, s megérezem-e szaván át, hogy nem lesz érzéketlen hódolatom iránt? S az, amit nő éntőlem hall, csakis aszerint érdekelheti, hogy megkapóvá tesz-e engem előtte az előadásom s kiérzi-e szavaimból, hogy ő rá akarok hatni, az ő tetszésére, az ő érdeklődésére és minden akaratom abban az egy akaratban fut-e össze, hogy őt akarom? Ez nem jelenti azt (legalább nem muszáj, hogy azt jelentse), hogy számomra a nő, a nők számára a férfi a legfontosabb a világon. De ha nő áll szemben férfival s férfi áll szemben nővel, akkor igenis ez a legfontosabb.

Ezért, de, csak ezért van az, hogy a férfi és nő közt jó összekötő kapocs, ha a férfi magasrendű, nagy eszű, valamely értelembeli dologban vezérlő elméjű — és egy picit talán válasz, ha a nőt verte meg sorsa efféle kiválósággal, válasz még ugyanily kiváló és ugyanilyenekben kiváló férfival szemben is. A nő azt keresi a férfiban, hogy az neki imponáljon s mentül kiválóbb elméjű a férfi, annál több esélye van arra, ha egyébként arra való, hogy az asszonynak imponáljon. Viszont a férfi nem azt keresi a nőben, hogy az imponáljon neki: ha az asszony tapos a férfin, az még összekötheti őket, de ha imponál neki, az idegenséget okoz. Nem is hiszem, hogy volt valaha kiváló elméjű férfi, aki azt a fajta megértést kereste volna nőnél, hogy az ő mondanivalóját értse meg, vagy, mint a költemények írják, követni tudja röptét. Különbösen sem hiszem, hogy a röpül esnek szüksége volna arra, hogy kövessék; a röpülést megzavarja, ha követik, s a sasnak nem kell társaság, mikor röpül. Mentül magasabbra röpül az elme, a gazdája annál inkább nem azt a fajta megértést keresi, hogy akit szeret s aki őt szereti, követni tudja a gondolata menetét s osztozkodni tudjon érdeklődéseiben, hanem azt a fajtát, mely megbocsátja ezeket az érdeklődéseket, elnézi, hogy az elgondolkozás egyúttal elkalandozás, megérti, hogy a gondolat érték s a gondolkozó ember

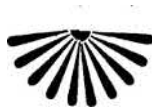
életének mások a feltételei s a gondolkozó munkának mások a megkívántatói, mint a rendesebb vagy gyakorlati polgári életnek és munkának. Nincs az a legkiválóbb elméjű nő, akinél a legkiválóbb elméjű férfi is első sorban ne ezt a fajta megértést keresné s aki ebbeli értéketlenségét bármi egyéb fajta megértéssel pótolni tudná. Hiszen általában ember meg ember, még férfi és férfi közt is értelembeli egymás megértésének, politikában vagy tudományban való állandó együttműködésnek fundamentuma csak a személyes szimpátia lehet; akárhányszor megesik, hogy egytörekvésű és egyérdekű politikusok egymás ellen fordulnak, mert személyükben nem állhatják egymást; az egy életen át tartott társszerzői összeköttetések többnyire egy testvérek között valók, akiket a vér vonzódása fűz egybe.

Schiller sohasem frissítette volna fel a Goethe lelke fáradtságát, ha végre-valahára való személyes ismeretség révén fel nem melegedett volna a heptikás sváb embernek már életében is földöntúli fensége és rajongása iránt — viszont az asszonyok közt, akik a nagy férfiúhoz kegyesek voltak, ott volt Marianne van Willemer; az asszony olyan ingenium volt s olyan fényes költői tehetség, hogy egy-egy versét a Westöstlicher Divan-ban együtt olvassuk a Goethe verseivel, közjük illenek s egyérőek velük, a férfi pedig hatvanöt esztendő volt, mikor ezek a

versek íródtak, de mégis ezek a versek Íródtak, szerelemről íródtak; az öreg Goethe s a fenséges Mariáimé között ugyanarról folyt a szó, mint valaha az ifjú Goethe s a kis liba Friderika között: szerelemről, csakis szerelemről, semmi egy éhről, mint szerelemről; — az ifjú Goethe épp oly atyáskodó felsőbbiséggel bánt a kis liba Friderikával, mint később az öreg Goethe a fenséges Mariannával, s a fenséges Marianna ezt épp úgy túrte, mint a kis liba Friderika. Megértették mind a ketten a nagy költőt, s a kis liba s a fenséges költőnő egyforma módon értette meg s e megértésük adalékai, eszközei és tolmácsai ugyanazok voltak. Sohasem talákoztam még férfival, akit hántott volna, hogy aki asszony szerelmes beléje, a mivoltába s a férfivoltába szerelmes, nem pedig a gondolatai röptébe és menetéhe — nem látom át, mi sértő volna a nőkre abban, hogy mi is őket magukat szeretjük s nem azt, amit — bármily geniálisan — gondolnak; ha felteszszük, hogy a legmélyebb problémánál, mely iránt megvan a leggeniálisabb fogékonyságuk, mégis jobban érdekli őket az, hogy keltettek-e szerelmet s a legmélyebb előadásban is, ha férfi mondja előttük, az érdekli őket főképp, hogy szól-e ki abból hozzájuk szerelmi vallomás? Ez a hit nem a nőknek vagy a nők értelembeli hivatásának s képességének lekicsinylése — legfeljebb a szerelemnek felmagasztalása. S sohasem

tudom átlátni, hogy annak a faktumnak, hogy az ember: egyik nő, a másik férfi, fontossága épp oly nagy, minden következése épp oly elismerni való ne volna, mint annak a faktumnak fontossága és minden következése, hogy a tarifapolitikában vannak refakciák s a bölcséletben van ismeretelmélet.

Tavaszi ébredése

Frühlings Erwachen.
Frank Wedekind
darabja

(1907.)

A költőknek és egyéb bolondoknak az a bolondságuk, hogy amit mindenki érez, azt mindenki másnál jobban érzik. Vagy hogy túlhajtottabban érzik, — mint ahogy a negyvenfokos láz csak túlhajtottsága a minden emberben meglévő harminchétnak, s a kleptománia csak túlhajtottsága annak a közönséges érzésnek, hogy a fene egye meg Kothsehildot. S végre, olykor, hogy tovább érzik és tovább megértik; „hiába, nem érti ezt az olyan bajt a ki hamar vagy régen általesett rajta“, éneklí Arany János az öreg Toldinéről s az ifjú szerelemről — s a költők és egyéb bolondok tovább érzik s tovább veszik komolyba az élet állati költészetét, mint a rendes, becsületes emberek, akikben az állatból lassankint csak a buta gondatlanság marad meg, s az életből csak az életem ok nélkül való csüggés.

Frank Wedekind még költőnek is bolond, az ő

tárgyai tehát jórészt olyasmik, amiket az élettől kiheréltek perverzitásnak, természetellenességnek szoktak nevezni — mintha a természetben előfordulhatna bármi is, ami természetellenes, s mintha a perverzusok bányatüzes emésztődése nem volna épp oly természetes vagy természetellenes, mint az ő olajafogyott tehetetlenségük! Van a régebb német irodalomban egy rokona Wedekindnek: a detmoldi Christian Dietrich Grabbe, akit Heine elnevezett a részeg Shakespearenek, s így lehetne Wedekindet is elnevezni a gyereknek maradt Shakespearenek: állhatatlanságáért, hamar fáradásáért, váltakozó kedvéért, melylyel hol röhög a légyen, akinek kitepte szárnyát-lábát, hol sír a madárfiókon, aki kiesett fészkéből — s kivált reszkető bujaságáért, melylyel a szoknyák alá leselkedve néz fel a szívekhez. Ő az a fajta bolond, aki még nem esett át, sem régen, sem hamar, semmin, mert még benne van mindenben; — aki nemcsak azt tudja, amit mi többiek csak sejtünk, hogy nincs felnőtt ember, csak gyerekek vannak, akik tíz, húsz, harminc vagy ötven esztendővel elmúltak tizenhárom évesek, hanem azt is, amit mi többiek az első szigorlat után elfelejtünk, hogy nincsenek gyerekek, csak emberek vannak, innen a huszonnégyen vagy a tizenhármon. A F r ü h l i n g e s E r w a c h e n-ben ez van megírva, a tavasz, a nemi gerjedelem ébredése a gyerekemberben,

a gyerekeknek az az emberi tragédiája, hogy nem szabad, ami muszáj, hogy tilos, ami elcsitíthatatlan, hogy érthetetlen, ismeretlen és kimondhatatlan, ami természetes. S hogy van megírva? Bolondul és gyönyörűen — kár ehhez bármit is hozzátenni. Kivált, mert — s ez benne a leggyönyörűbb — nem vádlóan és nem védően, nem számonkérően s nem magyarázóan van írva, hanem egyszerűen: megállapítóan. Tartat ugyan a végén egy álarcos úrral (meinen Namen sollt ihr nie erfahren, ich bin Frank Wedekind, der Erste) egy életre buzdító beszédet egy kamasz ember számára, aki meg akarja magát ölni, amért megejtett s halálba kergetett egy szegény kis kamasz leányt, de előbb is: ez a beszéd igen erőltetett és értemény nélkül való értekezés, s szónoklatnak is majd olyan rossz, mint ahogy Wedekind meszter ezeket a szerepeket mind címén szokta megjátszani, — aztán meg: ami kevés értelme van, az már a jövőnek szól, férfinak való használati utasítás az élethez, melynek még egy felvonással vagy egy pár hónappal előbb az ifjú Melchi Gábor nem vehette volna semmi hasznát. Egyszóval: ez már móka; a darab, a szépség, a költészet ott van, mikor a kis Melchi Gábor ráveti magát a kis Wendla Bergmann-ra, s a kis leány csak suttogni tudja már, hogy ne . . . ne . . . ! — vagy amikor a derék, aranyos, elragadó Bergmanné kétségbeesett tehetetlen-

seggel áll anyának készülő tizennégy éves leánya ágyánál, aki ártatlanul és tudatlanul került e szerencsétlenségbe, mert az anyjának nem volt szíve őt — ne nevéssünk: nemileg felvilágosítani!

Ne nevéssünk — vagy tán igen? Talán ez a legmeghatóbb, legtisztább édességű jelenet e skurrilitásokkal is gazdag darabban — de talán ez legkevésbé másolat az életből. Én egyszerűen nem hiszem, nem, ha maga Wedekind, sőt még ha maga a tizennégy éves kis leány mondja is, hogy egy tizennégy éves nagy leány, ha még oly édes, drága és szende is, de nyilvános iskolába jár s beszélt már szolgálókkal és más leányokkal: hogy ez még hinne a gólyában, s a szénapadláson ne tudta volna, hogy mi történik a szénapadláson. Ez lehetetlen — de viszont mindegy, mert ami így történt, az megtörtént volna akkor is, ha a gyenge Bergmanné helyett maga az erős Frank Wedekind tanította volna ki a kis Wendlát a gólya-elmélet hamisságára. Én azt tartom, hogy a gyermek vágyakozása és bujasága nem onnan van, mert titok előtte a nemi élet, vagy mert ocsmányul és kerülő úton világosították fel felőle, hanem, hogy mindez a misztikum, ez a túlfeszültség, ez a reszkető bujaság a visszafojtottságtól van, — attól, hogy nem szabad, ami muszáj, s hogy ezen koedukáció és nemi felvilágosítás, mint ahogy végső soron mindegy, hogy a fejletlen gyerek úgy

vágyódik-e szerelem után, mint a csitri lány a Vig-színházba, vagy úgy, mint a komoly fiú az egyetemi tanárságra.

Elfogulatlan s mai embernek nem kell bizonykodnia, mennyit vár, mennyi beteg misztikum megszűnését, mennyi egészséges természetesség újrafejlődését, a koedukációtól s a nemi felvilágosítástól, s általában minden olyasmitől, ami háromezer esztendő gyötresétől megrontott idegeink számára megint magától értetődővé tegye, mit ma csak szájjal mondunk s csak az utcafalak firkáik vallanak természetesnek: hogy férfi és nő egymásnak valók. Ám ezek híja csak egy s nem is oroszlánrészben oka a gyermek mai nemi nyomorúságának, s eljövételük igen sokat nem enyhíthet rajta. Éppen ez a szép és megrázó emberi dokumentum: a Wedekind darabja; nem azokban a bonyodalmaiban legigazibb-e s legmegrázóbb, melyeket egyszerűen az ébredő test kora vágyódása okoz s okozna a mainál bölcsebb nevelés közepett is — és nem éppen azokon a helyein hihetetlen vagy fantasztikumba vesző-e, melyekre a nemi felvilágosítás követelői hivatkozhatnak! Szó sincs róla: ez nem csökkenti költői értéküket, sőt még argumentáló alkalmasságukat sem egészen, de figyelmeztető lehet arra, hogy a gyermekszerelem betegségei nem gyógyíthatók mind „aus einem Punkte“, sőt talán egészen épp úgy el nem kerül-

hetők, mint valamivel kisebb korban a fogzás kísérő nyavalyái. Mellesleg sajnálom, hogy a koedukáció s a nemi felvilágosítás eddigi esetei és sikerei germán országokból valók, vagyis olyan fajok köréből, melyek később érnek meg a szerelemre s később sem oly hevesek benne, mint a vérmesebb keleti és déli fajok. Ezzel megint nem akarok e kívánatos intézmények ellen szólni; csupa hasznukat várom, semmi kárunktól nem félek; de ebben is figyelmeztetést látok arra, hogy a társas együttélés apró tanításaitól ne várjunk nagy eredményeket, s ne a nemi felvilágosítástól se többet, mint amennyit valamely ügyes tüneti kezeléstől, mely a bajt csak enyhíti, de meg nem gyógyítja s ki nem irtja.

Mert ez a baj, mondom: leggyökerében az, hogy a nemi gerjedelem elébb ébred az emberben, mintsem hódolnia szabadna neki. Hogy nem szabad, annak egyik oka a mostani társadalmi berendezkedés, mely egyfelől csakis házasságban engedi meg a nemek egyesülését, másfelől ezt is későn, egyre romló megélhetési körülményeink közt mind később. E n n y i b e n lehetséges a gyógyítás, de ennyiben sem olyan kisebb fajta szabadelvű szentelt vízzel, aminő a nemi felvilágosítás, hanem valamely nagy, hatalmas, mélységekbe markoló gazdasági változással, mely megváltoztatja egész társadalmi életünket. Ám még ez után is marad, s marad idők végéig

valami rendezhetetlenség; a második nem szabad; a természet hebehurgyasága, mely az egyébként még fejletlen, és, ami a nőket illeti, anyaságra testileg alkalmatlan korpuszban már fellépeti a nemi gerjedelmeket. Ezen aztán nem segíthet semmi társadalmi vagy pedagógus intézmény; ez egy olyan nemtörődömsége a természetnek, mint aminő például a számlálatlan sok mag tönkremenése, mely közül százezer közt ha egy fogan meg, vagy az a természeti rend, hogy egyik lénynek a másik halálából kell megélnie. A civilizáció, melynek rendbe kellene szednie a természetet, e pontban tehetetlen s összefont karral kénytelen s lesz mindig kénytelen állani; ezen segíteni nem tudunk; ez olyan örök tragédiája az embernek, mint akár az, hogy meg kell halnia, s megmarad, minden társadalmi renden belül, örök témának a költők számára, minthogy a legigazabb s legmegrázóbb tragédiatárgyak mégis csak azok, amelyek az emberi élet eredendő fogyatkozásai körül gyűlnek meg, s nem, mint a Dumas filsek, a törvényházak kapuit ostromolják s embereket vádolnak, hanem, mint az Aeschylusok s a Shakespearek: az eget döngetik s az istenek ellen láznak fel.

Ez az örök emberi tehetetlenség vegyíti a költészetbe azt a bizonyos Ewigkeitszugot, mely egyegy költőt sok ivadék költőjévé tud halhatatlanítani. A torz vonások közt, melyekből a Wedekind gyerek-

grimaceai és faun-fintorai összealakulnak, mintha egyszer-egyszer ez az Ewigkeitszug is felsejlenek, s igen el tudom gondolni valamely messze jövődöbéli unokámat, aki okos emberül lapozgatva e régi boldond költő írásaiban, közben, mint annak idején az ükapja, a homlokához kap majd, hogy: édes eszem, el ne hagyj!

Fráter Erzsébet

A Palágyi Madách-könyvének szépségeit maga az Ember Tragédiájának tudós és finom magyarázója: Alexander Bernát is elismeri. Ez elismeréshez szívesen csatlakozik mindenki, aki e rajongó szeretettel, de e rajongás közben sem gyengülő kritikai és történeti érzékkel megírt, némiképpen úttörő munkát elolvassa. Túlzással, igaz, tele van — de a szeretetével, melyben csak a méltatás foka a túlzás, nem az ítélet veleje. Noha ez Ítéleteinek is olykor csökkeneti értékét a Palágyi Menyhért régi baja: az idealizmusnak az a naiv fajtája, mely azt hiszi, vét az idea szentsége ellen, ha a hitvány matériának minden órában egy evőkanállal be nem adja a halálos mérget. Ez épp oly tudománytalan elfogultság, mint a Büchnerek materializmusa, mely azt hiszi, meg kell ölnie a bitor ideát, hogy a matériát jogos trónjához juttassa. A naiv materializmussal rég végzett a tudomány, de a naiv idealizmusnak nem szabad azt hinnie, hogy az ő javára. Kevésbbé szent a

haza ideája, ha gazdasági talajban keresem a gyökereit? Nem ez a talaj válik-e inkább szentté, hogy az ő gyakorlati kézzelfoghatósága ilyen élő egységben van a legszentebb kézzelfoghatatlansággal? Azal tiszttában kell lennünk, hogy akárhány közön át is a szentségeinket mindig a magunk képére teremtjük, s a magunk céljait, szükségeit és érdekeit szenteljük meg bennük. Ennek tudományos átlátása miért volna a szentségeink profanálása? A mi érdekeink, céljaink és szükségeink miért ne volnának magunk előtt szentek? Az emberi érdeknek miért csak a koporsójára szabadna rátűzni az emberi elme nemesi levelét, s miért ne szabadna már az életünk teljességére rátenni a nemesség koronáját? A Fülöpöknél, kiknek sírboltokba kellett leszállaniok királyi társaságért, többre becsüljük a Napóleonokat, akik maguk teremtettek maguk körül királyokat és fejedelmeket.

Ezt az egy szempontot nem nézve azonban, Palágyi Menyhért kitűnő esztétikus magyarázója a Madách költészetének. Sőt talán ott is igaza van, ahol az Alexander Bernát reális érzéke inkább belemagyarázást lát, mint megmagyarázást. Persze, azon nyersen leírva némiképp d ü n t z e résnek tetszenek afféle állítások, hogy a Lucifer-ben Szontágh Pált írta meg Madách, a francia forradalomban a magyar forradalmat, a falansztériumban a Bach-szisz-

témát és így tovább. De Palágyi meg is okolja ez állításait, még pedig szerencsésen. Madách Imre lírikus lélek volt, vagyis olyan, aki képtelen a világot másképp nézni, mint önmagán keresztül. Ez a világ pedig amily határtalan volt az ő elmékedésében, annyira szűkös volt az ő tapasztalatában. Magába vonult ember volt, társaságba keveset járó, nyilvános életből kimaradt, kinek tapasztalata még csak azzal a szurrogátummal sem bővült, melyet az utazó remetének megad a különböző falvak, városok és országok tornyainak látása. Olyan tudományos szem, mint amilyen a Madáché, az ő legszűkebb környezete mikrokozmoszában is meglátja a makrokozmust. De olyan magányos ember, mint Madách, lassankint beleszorul abba, hogy a makrokozmust csakis ebben a mikrokozmoszban lássa. Palágyi éleselméjűen és megcáfolhatatlanul mutatja ki, mint öntötte már az ifjú Madách is az ő magánéletének töprengéseit költői formába, s például az ő házasodó vágyait és töprengéseit mint kristályosította meg egy herakleszi drámában. Ez aztán megfordítva is igaz lehet, s az emberi nagy tragédiákból sem erőltetés kiolvasni a Madách Imre magános tragédiáit. Aki verseket ír a baráthoz, ki a feleségét elcsábította, bizonyítottan nem ismer különbséget az élet s a költészet között. Nekünk, akik például Szontágh Pált az újságolvasó, a hivatali főnökünket az alárendelt, a szoba-

lyányunkat a gazda szemével nézzük, alkalmasint nem jutna eszünkbe drámát írni róluk. De alkalmasint csak azért nem, mert nem vagyunk költők. Madách azonban költő volt, az életben is költő, ki a szolgabíróat is *sub specie aeternitatis* nézi. Szontágh Pálnak például olyasmit ír egy levelében, hogy szereti őt, bárha cinikus is, mert ez a cinizmus csak csalódásoknak lehet okozata, s ezért szent előtte, mint a görögök előtt szent volt a hely, melyet vilámcsapás tett pusztasággá . . . Ilyen nézéstől a költészetéig csak egy a lépés: az íróasztalig való.

Sokkal nagyobb, s épp ebbe az erejébe vágó gyengesége a Palágyi könyvének a Madách Imre házassági tragédiájának elnagyolása. Madách Imrét — nem Palágyi mondja ki először — hét esztendei házasság után megcsalta a felesége. A nagy költőnek ezt a keserű élményét maga Palágyi döntőnek és korszakosnak itéli a Madách életében és költészetében. Az embernek bizonyára az az első gondolata, hogy nem telt még el akkora idő sem a Madách, sem a felesége halála óta, hogy erről a dologról világosan, pontosan, teljesen és nyugodtan lehetne írni. De Palágyi azt állítja, hogy igen — a dolog ügyis köztudomású, a Madách-pár rég porlad, beszélhetünk róluk. Fölmerülhet továbbá az a tekintet is, hogy a Madáchék utódait nincs joga érzésükben megbántani még a tudománynak, az irodalomtörténetnek sem.

Ezt a tekintetet azonban megdöntötte a nagy költőnek kiváló fia, Madách Aladár úr, ki mint egy megfordított Brutus, az ő fiúi érzését antik keménységgel rendeli alá az örök igazságnak. Palágyi Menyhért baráti viszonyban van Madách Aladárral, a könyv függelékében ott vannak a Madáchné összes, urához irt levelei, minden jel arra vall, hogy Madách Aladár teljes fölhatalmazást adott Palágyi Menyhértnek. Még ezeken túl is érthető volna, ha Palágyi visszariadna e szomorú boncolástól. Szabadni szabad, de megtenni nehéz. Ám Palágyit csábítja a nagy föladat, bele is fog, de a keze lehanyatlik. Olyan fordulatok, mint „hosszas volna“, vagy „nem érdemes szóba állani“ — becsületére válnak a Palágyi tapintatának, de ártalmára a pszichológiájának. A kelevényt vagy fölszúrja az ember, vagy békén hagyja, de piszkálni nem való. Nem lehet, mint Palágyinál kevésbbé érzékeny lelkek tennék, huszáros vállvonással sem átsiklani a dolgon — ez az eset régi história ugyan, de ebben az esetben új annak a személye miatt, akin megesett. Hogy groteszkek legyünk, de kézzelfoghatóak: tegyük föl, hogy Shakespeare úgy vált volna költővé, hogy, mint a mesebeli gyerek, leesett a padlásról és betörte a fejét. Bizonyos, hogy az életírójának kötelessége volna ezt a különös esetet végigtaglalni, minden oldalról, minden szempontból, összes lelki és testi vonatkozásaival. Palágyi szem-

melláthatóan tisztában van a Madáchné Fráter Erzsébet egész esetével s az ítéletét s ennek megokolását is teljesen megformálta magában, de nekünk olvasóknak csak olyan s c h l a g w o r t o k-ban adja meg, mint a ballada-énekes, aki teljesen beavatott közönségnek lantol. Mi a Madách házassági tragédiájába nem vagyunk teljesen beavatottak, főképp, mert Palágyi Menyhért éppen a p u n c t u m s a l i e n s e előtt áll meg: ifjabb Madáchnénak idősebb Madáchnéval, a költő édesanyjával való viszonya előtt.

Ahogy a Palágyi festéséből ismerjük: értjük az imádást, melylyel a Madách-familia e nagy asszony iránt viseltetik, s értjük, hogy ez az érzés átragadt Palágyira is. De ha, és méltán, ez uri nőt annyira tökéletesnek nézi, miért fél attól, hogy az eset minden szálainak föltárásával valami árnyék talál rá esni? Nekünk nincsenek rendelkezésünkre a Palágyi eszközei, de már az ő adataiból és Ítéleteiből is egészen biztosan láthatjuk, hogy a Madách házassági szerencsétlensége nemcsak a férfi s a nő, hanem az anyós és a menyé örök tragédiája is. Palágyinak nem volt kötelessége, hogy igazságot szolgáltasson az urától elszakadt, a posványba mind mélyebbre sülyedt s végtére kórházban meghalt bűnös asszonynak: ifjabb Madách Imrénének. De ha megteszi, ha

ítél — s egészben helyesen ítél — ítélni nem szabad megokolás nélkül.

Idősebb Madách Imrénéről, a költő anyjáról, nem lehet a legnagyobb tisztelet nélkül írni. Spártai asszonynak lehetne nevezni, ha nem volna a tipikus magyar özvegy úri asszony, ki az ura halála után maga viszi a gazdaságot, maga neveli az árvákat egy kufár okosságával s egy szent lemondásával. Ifjabb Madách Imréné pedig a csinos, temperamentumos tucatasszonyok közül való, kiknek csak magukhoz való eszük van, és szeretni sem szeretnek mást, mint magukat. Ez nem valami szép dolog, de ki tehet róla, hogy olyan, amilyen? Érdekes, hogy ifjabb Madáchné még tenni is szeretne róla; hogy mikor őrajta, a kacér, fiatal, közönséges lányon, akit idáig csak magafajtájú és gusztusú parlagi gavallérok vettek körül, az előkelő lelkű Madách Imre is rajta felejtí a szemét, Fráter Erzsébet is — így hívták a lányt — igyekszik olyan lenni, becsületes igyekezettel, mint amilyenek a harmincas és negyvenes éveknek bizonyára ő előtte is tetszetős regényhősnői, s a vőlegényének irt első levelét így kezdi (1844. dec. 19.): „Isten! kire öntudatom tisztaságával emelem buzgó fohászomat, adj erőt összveszedhetnem zajongó keblemnek érzelmeit, adj erőt egy gyenge s ahoz bátortalan lénynek egy szíve úgy mint lelkére ható ostromnak elfogadására! . . .“ Et-

től bizony nagy lépés addig a levélig, melyet Madáchné ír fogságból kiszabadult, de továbbra is Pestre internált urának (1853. jun. 25.: „ . . . igen sok dolgom van, meszeltetek, múltkor Anyád küldött 100 frtot, de a cselédek számára semmit, írtál-é, ilyen állapotban meg kell bolondulnom ... írd neki rögtön ... ha én írnék, akkor borzasztókat találnék irni, mindazokért, mit én tüle meg nem érdemlettem. Itt küldök 10 pár harisnyát, a nyári slafrokod a ferslagba van, egy selyem ruhát tsináljon Mutsenbacher más derekat, mert így már nem hordhatom, mond meg néki, hogy derekba szűkebbre és a melybe bővebbre csinálja, 2 kalap Czermánnak és egy mántil, a 2 kalapból válaszszon egyett és tisztitsa és putzolja fel, ha a ritkát választja, úgy ara tegyen fehér pántlikát, ha pedig a sűrű szalmát, akkor arra tegyen Schottis pántlikát, a mántlit, ha lehet, tisztitsa ki és tsinálja úgy, mint most horgyák, ha kitelik belüle . . .“ Ez, mondom, nagy távolság attól a hangtól; Fráter Erzsébet ilyen volt, de bizonyos, hogy jóhiszeműen és becsületes vágyakozással szeretett volna olyan lenni.

Efféle elhatározások igézete eltarthat egy hétig, el a meny asszonyság alatt, el az első mézes esztenődökig, de örökké nem. Főképp, ha az emberrel érzetik, hogy belelátanak az ő köznapi lelkébe s nem segítik meg benne, hogy ünnepivé váljon. Idősb

Madách Imréné, a művelt, előkelő és tökéletes aszszony, vérző szívvel nézte, hogy az ő nagy fia mint hoz a házhoz ilyen közönséges teremtést, s ez a „közönséges teremtés“ jól látta, hogy ő t l á t j á k. Azt még egyszer ne feledjük, hogy lett legyen ez a Fráter Erzsébet bármicsoda közönséges teremtés, ő nem tehetett róla, hogy ő a z, a hiba ott van, hogy a Madách Imréknek mért tetszenek ilyen közönséges bá-bok s mért nem a két lábon járó Conversations-Lexikonok? Ha egy Madách Imrének ilyen nők tetszenek, Fráter Erzsébetnek mért tessenek a Madách Imrék, a tépelődő, ábrándozó, társaságkerülő, gyöngéd, de éppen nem mulatságos Madách Imrék, s mért ne afféle magához illő parlagi gavallérok, mint amilyenekkel az urát megcsalta? Leány korában Fráter Erzsébet erőt vett ezen a természetén; maga is szégyellte maga előtt, s mikor ő, a szegény lány, hozzáment a jómódú, előkelő s finomlelkű ifjú úrhoz, bizonyára nemcsak számításból tette — amely számítás különben a mi mai társadalmi viszonyaink közepett nem lehet lánytól rossz néven venni — Lanem becsületes szándékkal ment hozzá és sok szép reménységgel. De bizonyos, hogy nemcsak ő csalta meg az urát, hanem ő is megcsalódott. Az urának anyja megvetette őt, amiben az anyának, az ő emelkedett szempontjából, igaza volt, de a menyé ezt maga csak nem ismerheti el, főképp mikor ő tudja,

hogy ő mennyire tele van jó szándékokkal. Ilyesmiért az asszony mindig az urára haragszik. De haragudhatott másért is. Ő egy előkelő megyei úr feleségének életét várta és várhatta Madách Imre mellett, — a hivataloktól s a társas élettől visszavonuló költő mellett pedig csak egy neki éppen nem való, kontemplatív életet oszthatott meg. Végre pedig a várt jó módot is megnyirbálták a család folytonos pörei és osztozkodásai. Ilyen körülmények közt nem érdemes idealistának lenni s nagyon el lehet gondolni, hogy az unatkozó asszony a már akkor házukba járó későbbi csábítójával, a parlagi gavallérral, úgy maradhatott olykor négyszemközt, mint ahogy olyik uraságba cseperedett asszony kikiszökik a cselédszobába trécselni. Mindazonáltal hét évig hű volt az urához, akit 1852 augusztusában úgy fogtak el, amint éppen felolvasgatott a feleségének. A feleség alkalmasint nagyon unatkozott e felolvasás alatt és a Schottis mantilra gondolt és H. F. úrra, ahogy Palágyi az első csábító nevének kezdőbetűit közli. De az asszony csakhamar nem ért rá unatkozni. Az ura más állapotban hagyta otthon, két kis gyerekkel, úgylátszik, pénz nélkül, a Madách-birtokokat pedig lefoglalta az osztrák. A fiatal asszony, akinek soha életében efféle gondjai nem voltak, egyszerre csak a legválságosabb helyzetbe jutott. Mindenkinek az volna első gondolata, hogy az

anyának, a család tulajdonképpen való fejének kéne itt segítségre sietni, de az maga is szűkében volt a pénznek s tán a nőket is maga szerint mérte. „Ha én tudom tizenyolc esztendő óta vinni a gazdaságot s nevelni a gyerekeimet, tudja ő is ...“ Ifjabb Madáchné bizonyára nem így gondolkozott; ő csak a gazdag és gőgös anyát látta, aki őt ilyen állapotban itt hagyja vergődni, és, asszonyi logikával, az urát gyűlölte meg az anyósa miatt. Maga az, hogy az ura fogságban van, ezt az érzést nem igen enyhíthette, mert az asszony, úgylátszik, elejétől fogva tudta, hogy a dolog nem nagyon komoly s az apja, Fráter alispán, hamar kijárja, hogy Madách Imrét szabadon bocsássák. Azokban az időkben nagyobb és szörnyűbb dolgok estek meg minden családban, a Madách-családban is, hogysem ilyen kisebb incidensek nagyobb emóciókat keltettek volna. S még egyet említsünk: hogy az asszony más állapotban volt, amikor egyfelől minden asszony módfelett tudja magát sajnálni, hát még a született egoista, — másfelől, köztudomás szerint, a megzavart fizikai egyensúly megzavarja a lelket, s főképpen az erkölcsöt. Számítsunk még, legalább célzással, egy harmadik szempontot, — azt, hogy a léháb asszonyi gondolkodás a lelke mélyén a szerelmet éppen nem tekinti olyan mélységes dolognak, mint az erkölcsi felfogás; főképpen olyankor s olyan állapotban nem, melyben

annak semmiféle újabb természetes vagy jogi következései nem lehetnek. Vegyük számba a közönséges asszony ismert lelki-típusát, melynek akarata nincs, csak makacsságai vannak, amelyet ennél fogva minden akarat szuggerálhat, csak elég zavartalanul hason rá s még jobban szuggerál a saját magának legcsekélyebb megkívánása vagy dacossága, könnyelműsége vagy elkeseredése is. S vegyük számba végre azt a bizonyos H. F. urat, aki most zavartalanul és ellensúly nélkül settenkedhetett a minden tekintetben érdekes asszony körül, ki nemcsak a magának való embert, hanem a bajban való egyetlen segítséget is láthatta benne. Az asszony izgatott volt, dühös volt, beszámíthatatlan volt és boszút esküdött az anyósa ellen, aki — az ő érzése szerint — mindennek az oka. A dühös, izgatott és beszámíthatatlan asszonyi logika szerint ennek a boszúnak csak egy módja volt, — az, amit a többször emlegetett H. F. úr nyugodtan vágott zsebre.

Hogy aztán, mikor az asszony 1853. áprilisában lebetegedett s májusban a kiszabadult, de még Pesten internált férjét meglátogatja, H. F.-et is titkon Pestre rendeli; hogy a hazatért asszonynak a Pesten maradt férjhez irt leveleiben egy nemes, nagy és tiszta ember legotrombább és legbántóbb módon való megcsalásának és kijátszásának vérlázító képe tárul elénk; hogy később H. F. úr után M. M. úr

következett, utánok más urak, s a Madách hazatérte után nemsokára a, ha nem is törvényes, de valóságos váláson át egészen a váradi ispotályig 1854-től 1872-ig a Fráter Erzsébet élete egy folyton eső lejtő: azt természetesnek ítéli mindenki, aki tudja, hogy a csók kötelező, hogy a szerelemben nincs első lépés, amely után második ne következne, s hogy az erkölcs olyan, mint a bolognai üvegcsépp: a legnagyobb ütést is keményen állja, de ha egy csöppet sikerül belőle letörni, az egész porrá esik. Ám hogy ezt az első csöppet valóban tragikus végzet törte le a Fráter Erzsébet erkölcsi egyensúlyáról, azt legjobban az a naivság bizonyítja, melylyel azt hiszi, hogy ezt az egész dolgot, ha meg lehet érteni, meg lehet bocsátani, s az anyósához fordul közbenjárásért, hogy beszélje le fiát a válásról. „. . . az igaz, hogy sok részt magam vagyok oka, mert nem keletet volna engedni némi fájdalomtól magamat anyira elragadni, de elhagyatva és ellenein annyian ármánkottak és én benem a datz erő nyerve. . .“ ezt írja könyörgő levelében az anyósának. Bizonyára: ha nem rosszaság, naivság azt hinni, hogy dacból jogunk van az árulásra s a jóvátehetlent jóváteheti a bocsánat, — de még itt is van valami asszonyi logika a Fráter Erzsébet gondolkodásában. Ha Madách Imre nem kénytelen ellökni magától Fráter Erzsébetet, ki tudja, Fráter Erzsébet az asszonyi-

ság külön törvényeivel nem cáfolja-e meg az erkölcsi lejtő szigorú törvényét?

Mahadónek, ha magának való istennőt nem talál, úgy látszik, jobb agglegénynek maradnia, mint földi nőt emelni magához. Mert Mahadó istennek tökéletes, de férjnek unalmas.

Az erkölcs morálja.

(1901.)

Nemrég egy bácskai kollegám keményen nekem támadt, amiért egy sikkasztó pénzeslevélhordórol olyasmit mertem írni, hogy titokban sokaknak tetszett a betyár. Az én tisztelt kollegám alighanem félreértette az én ártatlan kis mókámat. Igazán sokat kéne bizonykodnom, hogy előttem az olyan levélhordók, akik nem sikkasztanak, hanem becsülettel megelégszenek a maguk kis fizetésével s újesztendei borraivalójával: sokkal, de sokkal vonzóbbak, kedvesebbek és tisztelni valóbbak, mint az a levélhordó, aki sikkasztott? Azt hiszem, józaneszű és becsületes embernél e felfogás annyira természetes, hogy nem kell külön kiírnia s figyelmeztetni olvasóit, hogy bármit mond egyebet, azt csak e korlátozással értsék. De ki meri állítani, hogy egy szegény levélhordó, ki beteg családja miatt keveredik sikkasztásba, nem kedvesebb előtte, mint például a közjegyző, ki árvák vagy özvegyek pénzét sikkasztja el. Az oka? Ügyvédbojtár koromban volt irodánkban egy vén

írnok, afféle fél-szolga faktótum, ki ha sora került, jobban értett a dolgunkhoz, mint akármelyikünk vizsgázott vagy diplomás ember, de legjobban ahhoz értett, mint kell a bélyeget átnyalni egyik meghatalmazásról a másikra, megkárosítván ezzel a kincstárt naponta két-három forintokkal. Valahányszor egy ily bélyeget lefejtett, sohasem mulasztotta el átnyalás közben csillogó szemüveggel megjegyezni: „A kincstárt pedig egye meg a fene!“ Ez az; ez a mi titkos érzésünk, melylyel a sikkasztó levélhordót nézzük, s melylyel jobb szívvel vesszük, ha a kincstárt tíz millióval károsítják meg, mintha egy szegény özvegynek öt hatost lopnak ki bugyellárisából. Ez alighanem illogika, mert ha a kincstárt nagyon megdézsmálják, az nekünk is, az özvegynek is alkalmasint többünkbe van fejenkint öt hatosnál. De sokkal több ideig volt a mi kincstárunk török meg német, s most is sokkal több here hízik az állam pénzén, hogysem a logikánk híznék tőle.

Nem első eset különben, hogy az én opportunistáerkölcsei felfogásom szemet szúr jóhiszemű, sőt jó szemű embereknek is. Emlékszem: a p a n a m i n o idején mily rossz néven vették tőlem, hogy ez az eset a Crispiről való nagy véleményemen nem változtatott. Az eset, erre is emlékszem, az volt, hogy az öreg Don Ciccio, de még a felesége is. Donna Lina, keményen sápolta a hamisságon épülő Banca

Romana pénzéből, sőt a Panama-vállalatéból is. Azóta efféle eset kisült többek közt a szent és dicső Krtiger apóról s az ő többi, majdnem valamennyi félistentársáról is, ami nem csorbította nimbuszukat, noha az öreg maga sem tagadta, hogy őt is, mint elnököt, de az ő egész minisztériumát megvolksraadját is minden Transvaalban kereskedő bank-, vasút- vagy bányatársaság megvesztegette, s ez, tette hozzá, természetes is volt, mert az ő fizetésükből nem lehetett megélni. Ugyanezt bátran elmondhatta volna Crispi is, mert olasz ügyvédül vagy bankárul meg lehet élni, de miniszterül, ha az ember különben nem gazdag, alig. Igaz, hogy ama rossz néven vett cikkemben éppen csak pedzettem, hogy bármennyivel dicsőbbek előttem a Washingtonok s a Deák Ferencek a Crispiknél és más banditáknál: számot kell vetnünk azzal, hogy nem minden nagy, hasznos és örök érdemű ember egyben becsületes is; a fő súlyt akkor annak bizonyítására vettem, hogy a Crispi esetét igazsággal nem lehet kijátszani a polgári uralom jogosultsága ellen, mert a panamák s a panaminók nem ez ellen bizonyítanak, szemben a lehanyaglott egyházi, nemesi és fejedelmi uralommal, hanem csak azt bizonyítják, hogy a polgári uralom erkölcsösebb és becsületesebb a hajdaniaknál, mert míg ezek természetesnek ítélték vagy el-

leplezték a disznóságokat, polgári uralom alatt az effélék rendre kiszűnek s keservesen büntetnek. Persze: a Washingtonok, a Deák Ferencek . . . Félek, hogy a nagy és tiszta Washington annyira magában álló példa, s annyira összefügg az akkor szinte szűz amerikai föld külön körülményeivel, hogy történelmi normául fel nem állítható. Nekünk is voltak efféle alakjaink — sajnos, szerencsétlenebbek, mint ő. Ilyen volt, szeplőtelen és dicső: második Rákóczy Ferenc is. De mily erőtlén vezér volt ő, mily gyenge politikus, mily ábrándos diplomata! Az ő élete fenséges tragédiája, mélabús végével: mily kevés hasznot hajtott nemzetének! A nálánál szerencsésebb elődök: a Bocskayak, a Bethlenek más fából faragottak. Nem kevésbé becsületesek, de sokkal kevésbé idealisták. Nemcsak hadat izenni tudtak, de fele árban kiegyezkedni is, és nemcsak a hazát mentették meg, de gondoltak lengyel vagy egyéb koronákra is vagy birodalmi hercegségre, vagy legalább is valami jó helyre való beházasodásra. És Deák Ferenc! Deák Ferenc a haza bölcese volt már huszonöt éves korában; bölcs volt, mikor a zalai véres követlevelet elfogadni nem akarta, bölcs volt, mikor a Habsburg-ház letétele után visszavonult birtokára, s bölcs volt, mikor kimondta a fenséges ígét, hogy ő a császártól Königrätz után sem követel többet, mint követelt Königrätz előtt. S már most: kényes

és a mi detektív-ideinkben veszedelmes dolog e mai tárgyam kapcsán s Crispi Ferenczel párhuzamban emlékezni meg Kossuth Lajosról, — de a mi nagy hősünk minden életrajza megemlékszik a zempléni ügyvéd viharos ifjúságáról, mely annyit mindenestre mutat, hogy e nagy egyéniségben több lélek lakozott és viaskodott egymással, s hős volta azon kezdődött, hogy, mint a földalatti folyamatok: megtisztult, mielőtt a fölszínre tört. Ezek után kérдем: ha ugyanakkor, mikor Deák Ferenc a véres követlevelet elfogadni vonakodott, mind csupa olyan ember van e hazában, kinek ugyancsak nem kell véres követlevél; ha ugyanakkor, mikor Deák Ferenc visszavonult birtokára, mind csupa olyan ember van e hazában, ki visszavonul a magánéletbe, mert nem akar letérni a törvényes útról; ha ugyanakkor, mikor Deák Ferencnek Königrätz után sem kellett több, mint kellett Königrätz előtt, mind csupa olyan ember van e hazában, akinek nem kell a több és elegendő az elég: vájjon Deák Ferenc Königrätz után is megkapta volna-e azt, amit nem kapott meg Königrätz előtti Deák Ferenc gyakorlati politikus volt, aki jól látta, hogy Magyarország magában meg nem állhat, sem, idegen nemzetiségei miatt, szláv konföderációban: nem marad egyéb hátra, mint az Ausztriával való házasság. De ha ugyanekkor nincs az az ábrándos, kalandos hajlandóságú Kossuth La-

jos, aki könnyel és szavalással két hemiszférát tudott lázba ejteni a magyar ügy mellett; ha nincs ez a hihetetlenül naiv diplomata, aki sorra becsapja magát Palmerstontól, Cavourtól, Bismarcktól s III. Napóleontól; ha nincs ez a vérmes lelkiismeret, melynek izeneteit nem fagyasztja ajkán a tudat, hogy otthon sorra akasztják, akiknél ez izeneteit megtalálják — egyszerűen: ha a magyar emigráció minden balsikerei után mégis az osztrák előtt nem áll a fenyegető lehetőség, hogy bármily eszeveszett oktalanság volna, Magyarországtól kitelik, hogy megint forradalomba áll: bizony nem kaptuk volna meg azt a keveset sem, ami Deák Ferencnek elég volt. Kemény Zsigmond, a magyar génusz egyik legértékesebb megtestesítője, F o r r a d a l o m Után című röpiratában hajmeresztő dolgokat mesél arról: a Madarász Lászlók s más ily könnyű életfelfogású férfiak mint terrorizálták őket értékesebbeket s mérsékeltebbeket, míg kierőszakolták a végzetes függetlenségi nyilatkozatot. Való igaz, e nyilatkozat végzetes volt s az volt az egész szabadságharc és forradalom. De bármily kiváló férfin volt is Kemény Zsigmond: politikai képességre s becsületes hazafiságra nem mind állottak mögötte azok az Apponyi Györgyök, Majláthok és Jósikák, kik a negyvenes és a hatvanas évek derekán megpróbálták másfajta politikát csinálni, mint a negyvenkilencediki terro-

risták. Csakhogy ez a politika, melynek során, ha győz, Magyarország ma jó, ha ott tartana, ahol Galícia meg Csehország: a magyar konzervatívok politikája ugyancsak nem tetszett s méltán nem tetszett Kemény Zsigmondnak. Széchenyi István ki lelkében a konzervatívokhoz húzott, az ő démoni B l i c k jében a Bach úrék kultúrgőgijével szemben lángoló haraggal veszi védelmébe a magyar tiltakozást, — még Rózsa Sándort, még a szegénylegényeket is.

Hogy visszatérjünk Crispire: mi ránk a nápolyi s szicíliai Bourbon-uralomról csak radikálisoktól színezett kép maradt. Bizonyára: aljas uralom volt, de lehetetlen, hogy szelídebb húrjai is ne lettek legyen, hogy a dinasztia s az ország között egy pár olyan szál is ne szövődött volna, melyet hideg szívvel lehetett csak szétszakítani, s mindenesetre két hatalmas erkölcsi erő lakott erkölcstelenségében: hagyomány és tekintély. Nem gondolják, hogy a léleknek nagy és hideg előítéletek nélkül valósága kell hozzá: habozás és könyörület nélkül széttépni ama szálat, s a kalandor vakmerő önbizalma, senki ember létükre azt érezni: vagyok olyan legény, mint ti, s túlemelkedni a hagyományon és fittyet hányni ama tekintélynek?! Csak az a Crispi, aki füttyült a bigamia-ellenes törvényre s nyugodtan vette nőül állítólagos első felesége életében a másodikat: csak az fü-

tyülhetett Nápoly és Szicília s az egész legitimista világrénd hagyományaira és tekintélyeire — s ugyanazon Crispi, ki fölötté állónak érezte magát a rendes tisztességi és illedelmi törvényeknek, az érezhette magát az ólomgolyók hatalma felett állónak is. Vagy megfordítva: ugyanazon Crispi, kinek vakmerő ereje s hatalmas elfogulatlansága hősi időkben hős tetteket szült: a rend s a béke közönséges ideiben közönségessé vagy akár ocsmánynyá törpült. De még ekkor is: csak az a Crispi, ki baromi módon tudta elgázolni a szegény földmivesek forradalmát és volt szabadsághős létére vérbefojtani a nép szabadságmozgalmát: csak az a Crispi tudta cinikusan megtagadni saját múltját és szövetkezni a poroszsal s az osztrákkal, s ezzel körülbelül megmenteni Olaszországot. S Garibaldi, ez a dicső nagy gyerek, hamar akasztófára jut vala s elveszti hazáját, ha nem állanak mögötte az ilyen betyár Crispik, az elfogulatlan Cavourok s a minden hájjal megkent Viktor Emánuelek. Gyerekes emberek, rókák, kalandorok — de mit tegyünk \$ Rendes és tisztességes polgárok nem igen döntögetnek trónokat, hanem azt mondják: haj, haj, nem jól van ez így! Aminthogy nagykorú emberek sem igen építenek barrikádokat, hanem ha a főutcát elállják a zsandárok, vérző szívvel fordulnak be a mellékutcába! Rpvíden: a történelem vajúdasainál való bábás-

ködáshoz olyan tulajdonságok kellenek, melyek ritkán találtnak a rend s az erkölcs tiszteletének amaz elegyében, mely a tisztelnivaló polgártársat teszi. Nem mondom, hogy ez jól van így, de azt mondom, hogy gyakorta így van, s nagy embereinkkel gyakorta úgy vagyunk, mint a szeretőnkkel: jobb szeretnők, ha tisztességes volna, de akkor nem is volna a szeretőnk!

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	5
Történetek	7
Hárman a szalonban.....	9
A tisztás	27
Három perc	42
Péter	51
Válás után	61
Sanyika nagy	76
Népek és helyek.....	83
A japán pörgettyű	85
Konstantinápoly	93
Belgrád.....	101
Amerikai vonások.....	111
Berlin	150
Feljegyzések	161
Zsebekről és szívekről	199
Szegény gazdagok	201
John Burns, a puritán.....	209
Kikkel, miről.....	214
Tavaszi ébredése. (Frühlings erwachen. Frank Wedekind darabja).....	221
Fráter Erzsébet	229
Az erkölcs imorálja.....	243